

זיכרון ומחקר

כתב עת האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה

גיליון 1 | דצמבר 2015

ההיסטוריון נוכח העדות: התלבטויות והרהורים

דליה עופר

מלחמת יום הכיפורים - סוגיות במחלוקת:

האם ניתן לפותרן באמצעות עדויות שבעל פה

דני אשר

גולדה מאיר והתקשורת

מירון מדזיני

על תיעוד בעל פה כמקור היסטורי:

הכרעותיו הגורליות של מנחם בגין ופרישתו

אריה נאור

ליפתא – זיכרון ושכחה

בקרוב המתיישבים היהודיים: מקומו של האחר

אילן שטייך

פרויקט סיפורי חיים של זקנים עם ירידה קוגניטיבית

נאוה קלינג

על אמינות התיעוד בעל פה: ויכוח שאינו חדל

משה מוסק

ביקורת ספרים

מהמפי להנסל ליוסל ארליך

ניר מן

גילוי עקבותיהם של נוסעי הסנט לואיס

מרנלית בזרנו

- 3 דברי מבוא
- 9 ההיסטוריון נוכח העדות: התלבטויות והרהורים
דליה עופר
- 25 מלחמת יום הכיפורים - סוגיות במחלוקת:
האם ניתן לפותרן באמצעות עדויות שבעל פה
דני אשר
- 35 גולדה מאיר והתקשורת
מירון מדזיני
- 53 על תיעוד בעל פה כמקור היסטורי:
הכרעותיו הגורליות של מנחם בגין ופרישתו
אריה נאור
- 61 ליפּתא – זיכרון ושכחה
בקרב המתיישבים היהודיים: מקומו של האחר
אילן שטייך
- 73 פרויקט סיפורי חיים של זקנים עם ירידה קוגניטיבית
נאוה קלינג
- 81 על אמינות התיעוד בעל פה: ויכוח שאינו חדל
משה מוסק
ביקורת ספרים
- 83 מהמפי להנסל ליוסל אָרליך
נר מן
- 87 גילוי עקבותיהם של נוסעי הסנט לואיס
מרנלית בז'רנו

**זיכרון ומחקר, כתב העת של האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
מיועד להעשיר את הידע, המחקר והדין בסוגיות התיעוד בעל פה.**

מערכת

מרגלית בז'רנו
יהודית רייפן-רונו

חברי הועד המנהל של האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
ד"ר מרגלית בז'רנו, יו"ר, משה פרנקפורטר, עו"ד, נרי אראלי, שרה
בנבנישתי, ד"ר מרים גז-אביגל, ג'ודי לב, ד"ר רוז לרר-כהן, ד"ר משה
מוסק, ד"ר שרון קניסר-כהן, ד"ר יהודית רייפן-רונו, אילן שטייר

עריכה בשפה האנגלית: ג'ואל בריי
עיצוב גרפי : נטע ליפשיץ
עיצוב והבאה לדפוס: אפרים רונו
דפוס: אקדמון, ירושלים

© כל הזכויות שמורות לאגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
ISSN 2414-7559

המערכת מקדמת בברכה מאמרים בעברית ובאנגלית של חוקרים ומומחים בתחום.
מאמר שיוגש למערכת כתב העת יכלול עד 4,000 מילים כולל הערות שוליים. יש
לצרף למאמר תקציר בן 100 מילים ועיסוקו של המחבר עד 20 מילים בשתי השפות.

המאמרים יישלחו בפורמט WORD לכתובות:

margalit.bejarano@mail.huji.ac.il | j-ronen@zahav.net.il | iloha@gmail.com

מאמרים הנשלחים לעיון, מבוקרים על ידי חברי מערכת
כתב העת זיכרון ומחקר ועל ידי קוראים מן החוץ.

דברי מבוא

אנו שמחות להציג בפני הקוראים את הגיליון הראשון של **זיכרון ומחקר** - כתב עת האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה (ILOHA), כתב עת דו-לשוני שמטרתו לשמש במה אקדמית למאמרים העוסקים בתיעוד בעל פה ולהביא סקירות וידיעות על הנעשה בשטח. **זיכרון ומחקר** בא להחליף את ה**תיעודון**, ביטאון האגודה שהחל להופיע בשנת 2003, ותחילתו במתכונת של חוברת בת 8 עמודים, שהתפרסמה אחת לשנה וגדלה בהדרגה לביטאון בן 32 עמודים. שני הגיליונות האחרונים (8 ו-9) היו דו-לשוניים, וזכו לקהל קוראים בארץ ובחו"ל. לנוכח העליה ברמת המאמרים שקבלנו לפרסום והעניין הגובר בתחום, הוחלט להוציא לאור כתב עת שימשש לדיון וליבון סוגיות תיאורטיות ומעשיות במרכיבים השונים של התיעוד בעל פה, ואשר ישרת את ציבור החוקרים, המתעדים והמתעניינים בישראל ובעולם כולו.

הגיליון הראשון פורש בפני הקורא סוגיות שונות הקשורות בתיעוד בעל פה בתחום השואה, הפוליטיקה, ההיסטוריה הצבאית, הזהות העדתית והזיקנה.

תקציר המאמרים בעברית

ההיסטוריון נוכח העדות: התלבטויות והרהורים

דליה עופר

פרופ' דליה עופר מנתחת את משמעותה של העדות עבור ההיסטוריון, עומדת על מרכזיותו של התיעוד בעל פה בחקר השואה ומתייחסת לצינוי דרך מרכזיים בהתפתחותו של התחום. היא מתארת את הלבטים שליוו את מחקרה בהערכת העדות האישית במכלול המקורות, ומגיעה למסקנה שיש להתייחס לעדות בכבוד ובביקורתיות כאל כל תעודה אחרת. מניסיונה הרחב היא מעלה סוגיות מתודולוגיות הקשורות באישיותו של המרואיין, בהשקפותיו ומטרותיו, ומציעה דרכים להתמודד אתן.

מלחמת יום הכיפורים: סוגיות במחלוקת – האם ניתן לפותרן באמצעות עדויות שבעל פה

דני אשר

תא"ל (מיל') ד"ר דני אשר מנתח כמה סוגיות הקשורות למלחמת יום הכיפורים, השנויות עדיין במחלוקת, ובוחן האם ניתן להגיע לפיתרון באמצעות תיעוד ומחקר של עדויות בעל פה. לגבי סוגיות שבמחלוקת מאז המלחמה ובעיקר קריאת המפה שלפני פרוץ המלחמה, "הקונספציה", מדגיש אשר את דברי קמ"ן פיקוד צפון בניגוד לגירסת אמ"ן. כמו כן נמתחת ביקורת גם על המוסד ועל ראשי המודיעין שלא הכירו את המציאות ב"זמן אמת" ולא הבינו את משמעות השינויים בתוכנית המלחמה המצרית. הוא מעמיד בסימן שאלה את מהימנות העדויות שבדיעבד, ועדויות המנסות לשפר את מיקומם בהיסטוריה.

מובאים בגיליון זה שני מאמרים המבוססים על הרצאות שהושמעו ביום העיון שעסק בתרומת התיעוד בעל פה לכתיבת ביוגרפיות של ראשי ממשלה בישראל. (מאמרים אחרים מאותו כנס יתפרסמו בזיכרון ומחקר מס. 2):

גולדה מאיר והתקשורת

מירון מדזיני

המאמר מנתח את הגורמים שהביאו ליחסה המסתייג של גולדה מאיר כלפי התקשורת בישראל. פרופ' מירון מדזיני מביא את תפיסתה של מאיר את העתון דבר כדגם לעתונות נכונה, שמטרתה לא רק לספק מידע אלא גם לשמש כמכשיר לחינוך רעיוני. כמי שעבד במחיצתה של גולדה מאיר, מציין מדזיני את הבנתה כלפי חשיבות אמצעי התקשורת וחופש הביטוי, אך גם מדגיש את חששה מהדלפת ידיעות העלולות לפגוע בביטחונה ובמעמדה של ישראל. הוא מציג את הקשרים שפיתחה עם ועדת העורכים של העתונות הישראלית, אותם גייסה על מנת להגן על היעדים הלאומיים של הישוב והמדינה באמצעות צנזורה עצמית. החשיבות שייחסה גולדה מאיר לשמירה על סודיות גרמה למתיחות בינה לבין העתונות הלא מפלגתית והטלוויזיה והתנקמה בה בשעת המבחן הגדולה ביותר של מדינת ישראל ושלה אישית.

על תיעוד בעל פה כמקור היסטורי: הכרעותיו הגורליות של מנחם בגין ופרישתו

אריה נאור

כמי שכהן כמזכיר ממשלת מנחם בגין, בוחן פרופ' אריה נאור את התיעוד בעל פה כמקור היסטורי רב ערך משלוש בחינות: (1) עדות על מעשים שלא תועדו בדרך אחרת או שהעדויות עליהם נגנזה. (2) הארת כוונותיהם של עושי ההיסטוריה ומניעיהם. (3) פענוח הקשרים ומסרים סמויים במסמכים הכתובים. אופייה של הבחינה הראשונה הוא דיווחי ושל השתים האחרות - פרשני. נאור מביא לדוגמה את ביקורו של בגין אצל צ'אוססקו במטרה לקדם את תהליך השלום עם מצרים היישר לחוזה השלום המלא שבמסגרתו יסתיים מצב המלחמה ויכונן יחסים דיפלומטיים מלאים בין שתי המדינות. בעדות אישית מציין נאור את שיקולי ראש הממשלה בהפצצת הכור הגרעיני בעיראק, וכן את תודעת אחריותו של מנחם בגין להתהוות הטרגדיה של המלחמה בלבנון וארועים אישיים שגרמו להחלטתו לפרוש מהחיים הציבוריים.

ליפתא – זיכרון ושכחה בקרב המתיישבים היהודיים: מקומו של האחר

אילן שטייר

המאמר עוסק באחד הפנים הידועים פחות של ליפתא ובתושביה היהודיים: התיישבות יהודים משכונת ירושלים לאחר בריחת ערביי ליפתא בשנת 1948, ובעקבותיה התיישבות מאות עולים מתימן ועשרות משפחות מכורדיסטן. כחלק מפרויקט "הקואליציה להצלת ליפתא" שאילן שטייר הוא ממיסדיה ופעיליה, רואינו תושבי הקבוצות השונות שהתגוררו בליפתא ונבחנו יחסם כלפי "האחר". הראיונות עם התושבים דהיום והתושבים בעבר המחישו את אורח החיים המנהגים בליפתא היהודית. עשרות מפגשים וראיונות עם אנשי המקום, דור ראשון ודור שני, הובילו למסקנה כי עיצוב הסיפור האישי מתעלם מקיומו של "האחר" ומעובדות היסטוריות של העבר אך מושפע מהשקפות פוליטיות.

פרויקט סיפורי חיים של זקנים עם ירידה קוגניטיבית

נאוה קלינג

רכזת פרויקט "סיפור פוגש סיפור", נאוה קלינג, מציגה גישה להתמודדות וטיפול בזקנים המאובחנים בדמנציה באמצעות תיעוד בעל פה. היא מנתחת את ממצאי הפרוייקט המשותף לג'וינט ישראל אשל, ולמדור לתיעוד בעל פה

במכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים. היא עומדת על חשיבות תיעוד סיפורי החיים של זקנים בשלבים הראשונים של המחלה ועל תרומתו להמשך הטיפול בשלביה המתקדמים. במאמרה קלינג מביאה את שלבי ההכשרה של המתעדים ומדגישה שהנרטיב האישי המתועד ממקור ראשון מאפשר אינטראקציה של האדם עם זולתו ועם החברה ויש לו משמעות עבור המטופל, משפחתו והמטפלים. שימור הזיכרון באמצעות התיעוד בעל פה מעניק למטפלים הבנה עמוקה יותר של אישיותו ועברו של החולה ההולך ומאבד את זיכרונו.

על אמינות התיעוד בעל פה – ויכוח שאינו חדל

משה מוסק

ד"ר משה מוסק מתייחס לויכוח עם היסטוריונים המעלים ספקות בקשר למהימנותו של התיעוד בעל פה. הוא טוען שישנם מקרים שבהם דווקא העדות האישית אמינה מן המסמך הכתוב ומציג דוגמה – שניתן למצוא לה מקבילות רבות – של פער בין שנת הלידה במסמכים הרשמיים לבין הגיל האמיתי.

ביקורת ספרים

מהמפי להנסל ליוסל ארליך

ניר מן

ד"ר ניר מן כותב על האוטוביוגרפיה של יוסקה אראלי, יליד גרמניה שעלה בעליית הנוער, לחם בשורות הפלמ"ח וההגנה, היה מעורב בתחומי עשייה רבים בתולדות המדינה ובין שאר עיסוקיו פיתח את ענף התיירות מגרמניה לקיבוץ עין גדי. המאמר מתייחס למתודולוגיה של שילוב סיפור אישי המבוסס על תיעוד בעל פה עם עריכה היסטורית קפדנית.

גילוי עקבותיהם של נוסעי הסנט לואיס

מרגלית בז'רנו

ד"ר מרגלית בז'רנו מביאה את סיפור חשיפת גורלם של נוסעי האוניה סנט לואיס שנותרו בחיים לאחר השואה ע"י שני חוקרים של מוזיאון השואה בושינגטון – שרה אוג'ילבי וסקוט מילר.

Canada, the United States and German Re-Unification: Some Results from an Oral History Project

Alexander von Plato

פרופ' אלכסנדר פון פלאטו, מבכירי המומחים ב"היסטוריה בעל פה" (oral history) מציג תוצאות של מחקר על העמדות של קנדה וארה"ב כלפי איחוד גרמניה (1999) המבוסס, בנוסף לחומר ארכיוני, על למעלה ממאה ראיונות עם פוליטיקאים ודיפלומטים. פלאטו מגיע למסקנה שראיונות עם פוליטיקאים ודיפלומטים בכירים מוסיפים ידע על העמדות והמתרחש מאחורי הקלעים. הם מגלים את הניגודים בין נציגים של אותה ארץ או בין נציגי ארצות שעמדתם הרשמית היתה משותפת, ותורמים להבנת האלטרנטיבות השונות שנבחנו לפני קבלת ההחלטות.

Transnationalism and Ethnic Identity: Cuban and Latino Sephardim in Miami

Margalit Bejarano

המאמר של ד"ר מרגלית בז'רנו מנתח זהויות עדתיות וקשרים טרנסלאומיים של יהודים-ספרדיים דוברי ספרדית המתגוררים במיאמי – עיר שרוב אוכלוסייתה איספנית. הוא מבוסס על ניתוח ראיונות של יהודים שהיגרו לארה"ב מקובה, ונצואלה, קולומביה וארגנטינה ומציג כמה מן הבעיות המתודולוגיות של השימוש בתיעוד בעל פה במחקר היסטורי. המאמר מתמקד בזהות ההיברידית של יהודים קובנים דוברי Spanglish, בהתוותה של תפוצה טרנסלאומית של לטינוס ובמעבר מזהות עדתית פרטיקולרית (מרוקנים, חלבים וכד') לזהות יהודית-ספרדית גלובלית.

1,500 Early Holocaust Interviews Published Online for the First Time

Sharon Kangisser-Cohen

ד"ר שרון קנגיסר כהן, המנהלת האקדמית של המדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן באוניברסיטה העברית מדווחת על העלאת 1,500 ראיונות עם ניצולי שואה לאינטרנט, הודות לתרומות של ועידת התביעות והקרן הצרפתית לזיכרון השואה. ניתן להקשיב ולקרוא את התמלילים של הראיונות באתר <http://bit.ly/ohd-shoah>. הכתבה מציגה

את ארכיון המדור לתיעוד בעל פה שנוסד ב- 1959 ועומדת על חשיבותו גם לחוקרים וגם לבני משפחה הנחשפים לסיפורם האישי של קרוביהם.

Interviewer-Interviewee Relationship at the Polish Section of the Kestenbergs Archive

Ganit Eiron

המאמר מנתח את היחסים בין מראיין ומראיין כפי שהם משתקפים בראיונות בשפה הפולנית המצויים בארכיון קסטנברג. מדובר במפעל לתיעוד בעל פה של הפסיכיאטרית ד"ר יהודית קסטנברג, שביקשה באמצעות הראיונות לסייע לאנשים שעברו את השואה בילדותם להתגבר על טראומות הילדות שלהם. המאמר עומד על ייחודם של הראיונות שנערכו בפולין, שבהם המראיינים היו בעצמם ניצולי שואה שיכלו להבין ללבם של המראיינים, ואילו חלק מן המראיינים לא היו יהודים. גנית עירון מדגישה את התפקיד המרכזי של המראיינים ביצירת התיעוד בעל פה.

Oral History of Jews from Islamic Countries

Who Made Aliyah to Israel since 1948

Judith Reifen-Ronen

המאמר של ד"ר יהודית רייפן רונן הוא תחילתו של פרויקט מיפוי תיעוד בעל פה של יהודים ממדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה שנעקרו ממדינותיהם והחיים בארץ ישראל. טראומת הגירוש, הבריחה, האובדן, מלווה רבים גם מבני הדור השני עד היום. אוספי התיעוד בעל פה בארכיונים ובמוסדות השונים מעלים לא רק את הסיפור האישי של החיים והמסורות "שם", אלא משקפים בחלקם את מדיניות התיעוד בעל פה בארץ, בין התמקדות במנהיגות ובפעילים הפוליטיים, לבין תיעוד אירועים, חיי הפרט והקהילה ע"י "האיש מן השורה". באמצעות התיעוד בעל פה משמרים הפרט והקהילה את התרבות, השפה והמנהגים אותם הם מנחילים לדורות הבאים.

אנו מקוות שזיכרון ומחקר, שהוא כתב העת הראשון והיחיד בישראל העוסק באופן בלעדי בתיעוד בעל פה, ישמש במה הן לחוקרים והן לפעילים בשטח.

ד"ר מרגלית בז'רנו וד"ר יהודית רייפן-רונן

היסטוריון נוכח העדות: התלבטויות והרהורים

דליה עופר

דברים שנאמרו בארוע לכבוד השקת אתר האינטרנט לשמיעת עדויות של ניצולי שואה בקולותיהם של הניצולים¹

אתחיל בזיכרון אישי קצר.

בראשית לימודי לתואר שני אמר פרופ' יהודה באואר שכל שבוע יש לקרוא לפחות עדות אחת, כדי שסיפור השואה לא יהפוך לסיפור מופשט ונשכח שאנשים בשר ודם שחוו אותו. הייתה זו עצה בעלת משמעות עמוקה עבור כל אחד מהתלמידים שהיו באותו סמינר והם עצמם לא חוו את השואה. (בין תלמידי הסמינר היו ניצולים, שהפכו לגדולי ההיסטוריונים של התחום, בכללם ישראל גוטמן ז"ל, שהגיעו ללימודים באוניברסיטה בשלב מאוחר של חייהם בעקבות נסיבות הזמן). הייתה זו אמירה שתבעה להכיל את ההיבט האישי והאנושי ולשכללו במכלול האינטלקטואלי והאנליטי של המחקר ההיסטורי של השואה, וזאת מבלי לאבד את הגישה הביקורתית אל התיעוד בעל פה כמו לכל תיעוד אחר.

פרופ' **דליה עופר** עמדה בראש הקתדרה לחקר השואה ויהדות מזרח אירופה ע"ש מקס וריטה הייבר במכון ליהדות זמננו ובמרכז מלטון לחינוך יהודי בבית הספר לחינוך, בראש המרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות ע"ש וידאל ששון ושימשה ראש המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן באוניברסיטה העברית בירושלים. פרסומיה הרבים עוסקים בנושאים שונים בחקר השואה, חקר נשים בשואה, וחיי יום יום של היהודים בגטאות מזרח אירופה, העלייה לארץ-ישראל, וזיכרון השואה בישראל.

¹ המדור לתיעוד בעל פה, מכון אברהם הרמן ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, דצמבר, 2013.

במהלך השנים כלומדת וכחוקרת הפך עבורי התיעוד האישי חשוב יותר ויותר. תיעוד אישי כתוב, מכתבים, יומנים שנכתבו בתקופת השואה עצמה, היה תמיד חלק מן המחקר ההיסטורי. נעשה שימוש ביומנים של מנהיגים, של ראשי מוסדות, כגון יומנו של צ'רניאקוב, רשימותיו של איש המחותרת וחבר דרור מרדכי טננבוים תמרוף מגיטו ביאליסטוק ובצידם נודעה חשיבות של ממש גם ליומנים ומכתבים שכתבו "אנשים מן השורה". לרוב היו אלה אינטלקטואלים או בעלי מקצועות חופשיים, לדוגמה יומנו של חיים אהרון קפלן, רשימותיו של אברהם ליון, מגטו וורשה, ובצידם יומנה של מרי ברג, נערה שניצלה אף מגטו ורשה ורבים רבים אחרים. ככל שהמחקר ההיסטורי התפתח בכיוון של היסטוריה חברתית, היסטוריה של חיי יום יום, מה שמכונה כסוגה של "היסטוריה מלמטה" והיסטוריה תרבותית, כך גדל משקלם של חומרים אישיים. העניין ביחידים, בעמדותיהם ובהתנהגותם נע מן השוליים למרכז הבמה במחקר. עליית חשיבותו של התיעוד בעל פה קשור להתפתחות זו.

ואולם התיעוד בעל פה בסיפור קורות השואה היה אבן יסוד במחקר ובשיח הציבורי עוד טרם ראו אור היומנים או ספרי הזיכרונות. הוא הקדים את כל אילו. ראשיתו עוד בימי השואה עצמה, כאשר ההיסטוריון ופעיל הציבור עימנואל רינגלבלום בוורשה, ורבים בגטאות אחרים יזמו ראיון של פליטים שגורשו או ברחו ממקומות מגוריהם. כל אילו מתוך מטרה וכוונה לרשום את קורותיהם של היהודים כתיעוד היסטורי שימש את ההיסטוריון בתום המלחמה בכתיבת ההיסטוריה של התקופה. רינגלבלום עצמו השאיר רשימות מתוארכות לכאורה יומן, אך ככל שמתעמקים ברשימות חשובות אלה לומדים שהוא עצמו העריך טרם הגירושים למחנות המוות, שיוכל להשתמש ברשימותיו כדי לכתוב את ההיסטוריה בתום המלחמה. איש לא יכול היה לשער את החורבן לפני שהחלו הרציחות ההמוניות מאז "מבצע ברברוסה" – הפלישה לברית המועצות, ביוני 1941.

ואולם דומני שלא אטעה אם אומר שהשואה כאירוע מכונן של המאה העשרים - epoch making event - בלשונו של אמיל פקנהיים - תרמה תרומה של ממש להתפתחות זו דווקא עם תום המלחמה. עוד לפני שהמחקר ההיסטורי התפתח היו עדויותיהם של ניצולים ושורדים מקור בעל משקל ללמוד על המתרחש. הייתה זו עדות משולשת, העדות הנוראה של גוף הניצול המורעב והנוטה למות, העדות של המרחב הפיסי הנורא של המחנות בגרמניה ברגן בלזן לדוגמה ששחררה על ידי הבריטים ואשוויץ

בפולין ששחררה על ידי הסובייטים ועדות המדבר. הניצול, גם ללא מילותיו, מסר עדות, לא כל שכן כאשר החל לספר את קורותיו, קורות משפחתו קורות קהילתו וכל שידע.

במידה לא מועטה שיטת התייעוד בעל פה התפתחה בהמשך למאמצים ולעקרונות שעוצבו על ידי רינגלבלום ואנשי הצוות בוורשה, שכן תיעודם השיטתי של הניצולים בפולין, במחנות העקורים, ובארצות שונות במערב אירופה התרחב והתפתח בעקבות הקמתן של ועדות ההיסטוריות כונו למטרה הברורה של סיפור העובדות ההיסטוריות מפייהם של הקורבנות בארצות אירופה השונות.

הוועדות ההיסטוריות שקמו בפולין, במחנות העקורים בגרמניה ובצרפת, הציבו מטרה ברורה לספר את סיפור חורבנה של יהדות אירופה מפי השורדים והניצולים. יוזמי הוועדות ומארגניהם הכינו שאלונים וביקשו לענות בכתב על השאלות. השאלות והתשובות בשפות שונות עומדות היום לרשות החוקרים בארכיונים בארצות השונות. ולא מעט מחקרים נכתבו על בסיס חומרים חשובים אלה.

לא אטעה אם אומר שהדיונים הראשונים על משמעותן של עדויות הניצולים למחקר ההיסטורי החל מיד עם תום המלחמה. שכן מאמרים שעסקו בניצולים של הסוציולוג קופל פינסון והפסיכולוג דויד בודר, וכן מכתבים ורשימות של עובדים סוציאליים, שליחים של ארגונים יהודיים ושליחי היישוב תיארו את השורדים והניצולים וסיפרו את סיפוריהם מפייהם. וכך עם השורדים עצמם ובעקבות עדויותיהם דנו שליחים, אנשי מקצוע ועיתונאים בהשפעת שנות המלחמה והחורבן על השורדים והניצולים מהיבטים שונים.

אמנם מרבית העדויות לא היו עדיין מובנות ולא היתה עדין שיטה סדורה או הגיון מחקרי ברור על דרך השימוש בהן. אחד מחלוצי המתעדים בשנתיים ראשונות שלאחר תום המלחמה, הפסיכולוג האמריקני יהודי ממוצא מזרח אירופי, דויד בודר ערך 120 ראיונות מוקלטים עם שורדים וניצולים. הוא פיתח שיטת ראיון מתוך מטרה לקבל ראיונות אמינים המתארים את המציאות שחווה המרואייין ואף נימק אותה. הוא שאף שלא להתערב בעדותו של המספר, לשאול שאלות מועטות ומבהירות, לא לשבת מול כדי לא להשפיע עליו בתנועות גוף או הבעות פנים, כגון חרדה, זעזוע או אי אמון ועוד. בדרך זו העריך בודר שיקבל עדויות מהימנות יותר. ואף על פי

כן, היה דויד בודר זהיר והשכיל להדגיש את המגבלות שיש לזכור בעת שרואים בעדויות ביטוי כולל למציאות הקשה של השואה מתוך העדויות שאסף. הוא העניק למקבץ העדויות שפרסם את הכותרת I did not interview the dead. סיפור השורד אינו סיפור הנרצח, אף כי הוא קרוב ביותר אליו. הראיון המוקלט העמיד בפני החוקר לא רק את הנרטיב של המרואיין אלא גם את קולו, את גמגומיו ושתיקותיו, את חרדותיו ורגשות אחרים שניתן היה ללמוד משמיעת הריאיון.

עדויות של פושעים, או קרבנות הפשע היו מכשיר מקובל בבית המשפט, ואולם לצרכי כתיבת ההיסטוריה היה השימוש בעדויות חידוש. אבל כיצד ניתן לספר את סיפורם של היהודים שנרצחו ללא עדות השורדים. וכדי להבין עד תום את סיפורם של השורדים והנרצחים יש גם להקשיב לעדויותיהם של הרוצחים ושל כל שאר הגורמים שהיו נוכחים או לקחו חלק באירועי התקופה, כמצילים, כמשתפי פעולה, כסתם נהנים מן ההפקר ועוד ועוד.

אחרי מלחמת העולם השנייה היה התיעוד בעל פה מכשיר בידי אנשי מדע המדינה, הסוציולוגים והפוליטיקאים. פרויקט קולומביה שתיעד את הנעשה בברית המועצות באמצעות אנשים שערקו ולא חזרו לארצם בא לשרת חוקרים ופוליטיקאים כאחד שרצו לדעת עוד על המשטר הסובייטי. הפרויקט של אוניברסיטת קולומביה הפך להיות גורם בעל חשיבות בפיתוח גישות, שיטות וטכנולוגיות של תיעוד בעל פה.

גם בארץ התרחב התיעוד שהחל עוד בתקופת המלחמה בגביית עדויות מיהודים שהצליחו להגיע לארץ. מלכתחילה היו המטרות פרקטיות, לאסוף אינפורמציה לפעולות מתוכננות מעבר לקווי האויב, כחלק מתרומת היישוב למאמץ המלחמתי. כך הוקם משרד החקירות בחיפה, ואילו עליית הנוער תיעדה את סיפורם של ילדי טהרן ובני נוער שהגיעו לארץ באוניות מרומניה בשנת 1944 בעיצומה של המלחמה. ואולם תחום התיעוד בעל פה אינו קשור לשואה בלבד והמדור לתיעוד בעל פה מחזיק מאות ואולי אלפי עדויות על נושאים שונים הקשורים לעולם היהודי בימינו, לעלייה לישראל ועוד ועוד.

העדויות הקשורות לחקר השואה מחזיקות נושאים רחבים ולא רק עדויות הקשורות למצב היהודים באירופה עצמה. עדויות המתעדות את מפעלי עליה ב' לדוגמה ומאמצי היהודים להיחלץ מאירופה בשנות השלושים

לפני פרוץ המלחמה ובעיצומה, עדויות הקשורות בניסיונות הצלה של המשלחת הארצישראלית בשווייץ ובקושטא ועוד. כל אילו הם חלק מהקורפוס שקשור בחקר השואה ומרחיב את המרחב הגאוגרפי, הפוליטי והתרבותי ומאפשר דיון בנושאים רחבים הקשורים לגורל היהודים והעולם במלחמה.

אני אישית התחלתי לראיין בשני נושאים. הפרויקט הראשון היה קשור לעבודת הגמר לתואר שני על "מאמצי הצלה של המשלחת הארצישראלית בקושטא" והפרויקט השני היה קשור לעבודת הדוקטור שלי, "עלייה ב' בתקופת השואה". בשני המקרים ראייתי בעצמי וגם קראתי עדויות שנגבו על ידי אחרים. היו אלה עדויות של עולים שהגיעו לארץ באוניות עלייה ב' בשנת 1944, וסיפרו את קורותיהם בקושטא או בחיפה. הם תיארו את חייהם תחת הכיבוש, את דרכי הבריחה והמילוט שלהם, כיצד התקבלו בארצות המעבר, ומה הסיוע שקיבלו מיהודים ולא יהודים בארצות אלה. קראתי עדויות של בני נוער צעירים, שכבר איבדו את משפחותיהם. וכל אלה שימשו אותי גם כאשר ראייתי בעצמי פעילי עלייה ופעילי הצלה.

בארגון החומרים ההיסטוריים ובעיקר בעת הכתיבה התלבטתי בשאלה כיצד להשתמש בראיונות וכיצד לשבצם בצד החומרים הארכיוניים השונים, כגון ישיבות הנהלת הסוכנות, דו"חות על פעילות מוסדות שונים בהצלה וכד'. מה מקומה של העדות האישית במיכלול הפעילות של מאמצי ההצלה, ומה מידת האמון שעלינו לייחס לתיעוד האישי המושפע מזמן מתן העדות, מן המתעדים עצמם, מן הדיאלוג שבין המראיין למראיין, ומן המרחק הפיסי ממקום הסיפור המתועד ועוד ועוד. התשובה המרכזית ועוד אחזור אליה היא, שיש להשתמש בראיונות לצרכי המחקר ההיסטורי כמו בכל תעודה היסטורית שנותרה בידינו: בכנות, בכבוד ובגישה ביקורתית. כדי להגיע למסקנות לא ניתן להסתפק בעדות אחת, אף כי לעיתים אין יותר מעדות אחת או שתיים על מקום שבו נרצחו כל היהודים. יש להשוות עדויות, ויש לקרוא את הטקסט של העדות בצד מקורות ארכיוניים אחרים כגון אלה שנזכרו לעיל, אך גם לקרוא בביקורתיות את המקורות הארכיוניים לאור מה שמלמדות אותנו העדויות. ועל כל אלה יש לחבר את העדויות לקונטקסט ההיסטורי הכולל ולראות את הטקסט בהקשרו למועד בו ניתן במובן הרחב ביותר, ולזמן ההיסטורי אותו הוא מתאר.

ניתן כמובן להבחין בין הראיון כטקסט שאנו מוצאים אותו עתה באוספים שונים, בכללם האוסף שלכבודו אנו נאספנו פה היום, לבין הראיון שאנו מקשיבים לו ושומעים את כל הניואנסים של הקול - העליות והמורדות, ההדגשים והשתיקות, ההיסוס והנחישות וכו', לבין ראיון שמקובל יותר היום - ראיון הוידאו שבו אנו גם למדים את שפת הגוף בצד הטקסט והקול. שפה בעלת חשיבות רבה כפי שלימד אותנו לאורנס לנגר במחקר החשוב Holocaust Testimonies. אין ספק שכאשר החוקר משתמש בראיונות שהוא עצמו גבה מתעצם בקרבו מרכיב נוסף, סוג של קשר וישירות שחלשים יותר בהשוואה לראיונות שגבו אחרים ולהם האזין, קרא, או צפה. אישיותו שלו והאינטראציה בינו ובין המראיין יוצרים משמעות מיוחדת עבור המראיין. לשימוש בסוגי הראיונות שנזכרו לעיל יש יתרונות וחסרונות כאחד.

הקורפוס העצום שעומד בפנינו היום בארץ ובחו"ל מאפשר שימוש שוטף בראיונות שאחרים גבו, ולעיתים דומה שהיום שנים רבות לאחר האירועים אין עוד סיבה לגבות עדויות חדשות. יתכן שפה נעוץ שורש ההבדל בין ההיסטוריון לבין איש מדעי החברה, הפסיכולוג, או האנתרופולוג לדוגמה. השאלות שכל אחד מהם שואל שונות מן השאלות של ההיסטוריון ומכאן גם פיענוח העדות. עבור ההיסטוריון נמצא העבר במוקד עיונו. הוא מחפש סיבתיות וחיבור בין אירועים שונים כדי להבין את המיכלול. הוא מבקש לחוש, להבין, ללמוד את האווירה הציבורית, דעת קהל, שיח ציבורי, דימויים שכיחים ששררו בפרק הזמן אותו הוא חוקר. הוא מבקש לרדת לעומקן של התובנות, המחשבות, החשיבה של היחיד, "כל אדם", איש הציבור, איש רוח ועוד ועוד, והנוסף, הוא מחפש את הספונטניות של רגעי תגובה כאלה או אחרים. הוא מבקש לברר ולהגדיר את האפשרויות להתחמק ממילוי חובות, את הניצול של מצבים משתנים ובלתי צפויים כדי לסכל את כוונות הגרמנים או שותפיהם כדי לשרוד. ההיסטוריון שקוע ברצון להבין את אז, את שם, את העבר. והאדם המספר מעניין אותו כאדם של שם כאדם שפעל שם, אף כי הוא מספר עכשיו. האם ניתן לנתק את העכשיו מן האז? את השם מן הפה בקריאה של ראיון? האם יש דרך "לנקות" את ניסיון החיים מאז תום האירועים ושיקום החיים מן הראיון? האם ניתן לנקות את מיכלול הרגשות הקשורים בחיי העד מאז תום המלחמה ועד לרגע בו הוא מספר את סיפורו? כיצד הוא צובע את ה"שם"? מהם המגבלות הלא מודעות שהוא שם על עצמו כאשר הוא מספר על שם? אולי הוא מגן על עצמו, ובונה סיפור חיים נוח יותר, או להיפך?

כל אלו שאלות שאין עליהן תשובה עקרונית כללית אחת, אלא תשובה פרטנית הקשורה בכל ראיון וראיון בכל משא ומתן בין המראיין למראיין ועולה בטקסט הגלוי ובטקסט הסמוי של הראיון, בשפת הגוף ובממדי הקול ובשתיקות או בגמגומים בעת הראיון. ובסופו של דבר התשובה היא במשא ומתן של ההיסטוריון ובדיאלוג הרב קולי אותו הוא עושה בראשו שלו, בפנימיותו בין החומרים השונים הניצבים בפניו לבין הראיונות.

מספר דורי לאוב, פסיכולוג שעסק רבות בתיעוד בעל פה, והיה ילד בן חמש כאשר גורש עם הוריו מצ'רנוביץ לטרנסניסטריה. הוא שהה במחנה "קריירה דה פיאטרה" ליד הבוג מן העבר שהרומנים שלטו בו. באחת הפעמים בעת שהחל בטיפול בפסיכואנליזה כאשר עבד כפסיכולוג בבית חולים פסיכיאטרי, סיפר למטפל שלו אנליטיקן שוודי מה הוא זוכר מתקופת המחנה:

אני יושב עם ילדה קטנה על גדת הנהר המפריד בין אוקראינה הכבושה בידי הגרמנים לבין השטח שבשליטה רומנית. זה היה קיץ, בנוף מקסים של נהר כחול צלול ומתפתל וכרי דשא ירוקים, ואנו ניהלנו דיון ער בשאלה אם אכילת עשב עלולה להזיק לבריאות.

כאן קטע האנליטיקן את דברי וסיפר לי אנקדוטה משלו: הייתי שייך ליחידת הצלב האדום השוודי שהייתה הראשונה שנכנסה לטרנזיינשטאט אחרי השחרור. רשמנו הצהרות בשבועה מפי אסירים רבים. כמה נשים טענו שהתנאים היו מצוינים, עד כדי כך שמדי יום היו מקבלות את ארוחת הבוקר למיטה מידי קציני ס.ס. האנליטיקן לא הוסיף דבר, אבל סיפורו היה הפרשנות המשכנעת ביותר להכחשה של מה שחווייתי ב"קריירה דה פיאטרה". העובדה שהוא עצמו היה עד היסטורי היא שאפשרה לו לחדור מבעד להגנות שהצבתי. חדות ההבחנה שלו סייעה לפתוח את הדלת שמאחוריה נעלתי את סיפורי, שהוא חלק מחווייה היסטורית גדולה יותר. הפסקתי לדבר על שיחות חולין עם ילדות קטנות בימים יפים והתחלתי במסע משלי, מסע השחזור של האירועים המחרדים שעברתי וראיתי. (ילדות בצל השואה, עורכות, זהבה סולומון וז'וליה צ'ייטלין: הקיבוץ המאוחד, 2007: 29).

קטע זה הוא רק דוגמא אחת לדברים הסמויים המצויים בסיפורי חיים של ניצולים ובעדויותיהם. ואחזור לכך בהמשך.

אני מבקשת עתה להציג כמה מן הבעיות העולות בעצם תהליך התייעוד ואתייחס לבעיות שאני נתקלתי בהן כמראיינת, שלא הייתה "שם". סוגיה חשובה שיש לתת עליה את הדעת בעת הראיון היא:

מי הוא המרואיין?

כאשר המרואיין הוא דמות מרכזית פעילה בחיים הפוליטיים או התרבותיים בהווה יש לו גישה סמכותית. אם המראיין הוא היסטוריון או היסטוריונית צעירים הגישה הפטרונית עשויה לשלוט בראיון. למרואיין יש אינטרס הוא רוצה ללמד ולשכנע בעמדה כזו או אחרת.

במקרים אלה חשוב לבוא מצויד בידע רב ככל האפשר בעיקר באמצעות תיעוד ארכיוני. אם ניתן, יש להפוך את הראיון באמצעות התייעוד ללימוד משותף, המציג סתירות שעולות מן החומר, או סתירות בין הזיכרון לבין החומר הארכיוני. דרך זו יעילה בעיקר בדיון בפרשות כאובות, אי הצלחות, או כשלים. החוויה שאני עברתי בדרך זו הייתה עם פינו גינסבורג זכרוננו לברכה, שהיה שליח הקיבוץ בגרמניה בשנים 1918-1935 ואחרי ליל הבדולח עבר לשווייץ וניסה לסייע לארגון העלייה משם. לאחר המלחמה היה גזבר המוסד וישב בז'נבה. פינו היה שותף של ממש ללמידה, והתפלא עד כמה הזיכרון יכול לתעתע. מכתבים שהוא עצמו כתב, ולא זכר שכתב (שנמצאו בארכיון של הקיבוץ המאוחד), עוררו בו הרבה מחשבות ופתיחות רבה להערכות מגוונות של הפעילות שלו עצמו ושל חבריו. הסקרנות לגבי הבנה חדשה של העבר עניינה אותו במיוחד. מנגד משה אורבך אגמי, שהיה שליח עלייה בווינה וגורש על ידי אייכמן, ישב בז'נבה חזר לארץ זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה ושוב חזר לפעילות הצלה בקושטא ב 1943, היה חשדן ביחס לתיעוד הארכיוני. הראיונות והתייעוד לא עוררו בו סקרנות של כיצד ניתן להבין את פעילותו שלו לאחר שנים. הוא לא התווכח עם גישות שונות משלו, אך גם לא היה מוכן להתמודד איתן. חוויותיו היו עבורו נכס צאן ברזל ואותן הוא חלק ברצון עימדי.

יש להיזהר מיוכח ישיר עם מרואיין שהיה פעיל מרכזי ואיש בעל סמכות ומעמד בזמן העדות. בניסיון האישי שלי התמודדתי עם שאלה זו בראיונות עם אהוד אבראל. הוא היה איש חלוץ צעיר בווינה, ועם הפלישה הנאצית ואיחוד אוסטריה וגרמניה עסק בארגון מסע עלייה גדול של חלוצים וציונים מגרמניה ואוסטריה. הוא העריך שהכין את המבצע (ביחד עם אורבך אגמי, שגורש בינתיים מווינה בפקודת אייכמן) ויצא את וינה בדרכו

לארץ, אליה הגיע עוד לפני פרוץ המלחמה. המסע שאהוד אבריאל היה אחראי עליו נתקע וגורל אנשיו היה טראגי במיוחד, זהו הסיפור שלא אפרט כאן הידוע בשם פרשת קלאדובו שאבאץ. (חנה ינר, דליה עופר, *המסע שלא הושלם: פרשת קלאדובו שאבאץ*, עם עובד, 1990).

בספרי, דרך בים עלייה ב' בתקופת השואה, מסופר על מסע עלייה, שהתארגן באותו זמן עצמו על ידי ברטולד שטורפר, שלא היה חבר התנועה הציונית או איש תנועות הנוער. הוא ארגן מסע עלייה, בשלוש אוניות "מילוס", "פסיפיק", ו"אטלנטיק" בהן למעלה מ 3,500 אנשים. מסע זה יצא מוינה מספר חודשים מאוחר יותר. שטורפר היה איש פרטי, יועץ עסקי, איש המעמד הבורגני, שאייכמן הטיל עליו לארגן את יציאת האנשים. בעולם ערכיו ואישיותו הוא היה רחוק כרחוק מזרח ממערב מאנשי החלוץ ועולמם האידיאולוגי. אנשי המוסד לעלייה, שלא הכירו אותו קודם לכן ורק ייצוגו היה זר והעלה חשדות, לא היו מוכנים לשתף עימו פעולה על אף מעמדו כמארגן העלייה. בעיניהם היה מארגן מטעם אייכמן. (וזאת בשעה שבאותם ימים בווינה דבר לא יכול היה להתבצע בענייני הגירה ללא הסכמתו של אייכמן). הפנית אל אבריאל שאלות בעניין שטורפר, והן נענו בצורה עובדתית בקשר לאיש עצמו. כאשר ניסיתי להעריך את אי הנכונות של המוסד לשתף פעולה עם שטורפר והשפעתה על היקף העלייה, בעת שאנו יודעים היום שבאותם הימים ללא הסכמתו של אייכמן איש לא יכול היה לפעול בווינה, כעס אבריאל על השאלה. בהמשך כשהקשיתי על תרומתו האפשרית של שטורפר להרחבת עלייה ב' לו קיבל סיוע מאנשי המוסד, פקעה סבלנותו של אבריאל והוא לא היה מוכן להמשיך ולהתראיין. כל הערכה חיובית על פעילותו של היועץ המסחרי שטורפר בעלייה, היתה בלתי מתקבלת על הדעת.

מעניין לנתח מקרה זה ומה משמעותו לכתיבה ההיסטורית. עבור אבריאל, נותר שטורפר מוקצה מחמת מיאוס, עשורים לאחר תום האירועים, ולאחר שנודע כבר גורלם של היהודים שנותרו באירופה. זאת ועוד, מרבית אנשי האוניות שארגן שטורפר כבר חיו בארץ, (למעט 217 הנספים מן האוניות "מילוס" ו"פסיפיק", שטבעו בעקבות הפיגוע ב"פטריה", והאנשים שנפטרו בגלות מאוריציוס). וזאת בניגוד לאנשי קבוצת "קלאדובו שאבאץ" שארגנו אבריאל והמוסד לעלייה, ורובם נרצח על ידי הגרמנים ב-1941-42.

בשנות השמונים ניצבה בפני אבריאל הגדרה חמורה יותר של משתפי פעולה עם הנאצים ממה שיכול היה להגדיר ב 1939. לדידו היה שטורפר משתף פעולה. הוא המשיך לראותו בעיניים של איש החלוץ, צעיר המעורב בענייני התנועה ואינו נותן מקום בפעילות העלייה לאחרים, בכללם רביזיוניסטים או מארגנים פרטיים. וזאת אף שכבר עברו שנים והוא לא היה עוד צעיר ולא איש החלוץ. מונחים שצמחו בגטאות ובמחנות אירופה תחת הכיבוש הנאצי, מספר שנים אחרי ששטורפר ארגן את העלייה, וקשורים לשיתוף פעולה של ראשי יודנראטים בגטאות או קפואים במחנות, סייעו לאבריאל להגדיר ביתר דיוק את פעילותו של שטורפר כמשתף פעולה, ולחזק את עמדתו השלילית. הצגה היסטורית אחרת מתוך פרספקטיבה של עשרות שנים שערערה או למצער אתגרה את הדימוי שלו ועוררה בו התנגדות וחימה.

המסקנה שהוא הגיע אליה היתה להפסיק ולשתף פעולה עם היסטוריונית שתכתוב משהו אחר מן האמת ההיסטורית ואולי ביתר דיוק לדידו תעוות את האמת ההיסטורית שלו. דומה שבמחוח ניצבתי כצברית צעירה שמעולם לא חוותה את החיים שם ואינה יכולה להבין. אין לזלזל בעמדה זו שהיא כבדת משקל ויש להתייחס אליה. כהיסטוריונים אנו מתאמצים באמצעות התיעוד בכללותו והתיעוד בעל פה כמרכיב חשוב בתוכו, את הנתיב שניתן להלך בו כדי להגיע מפה ל"שם". אנו מודעים לעובדה שאנו רחוקים מה"שם" תק פרסה, וכדי להיות "שם" במידה כלשהיא של ביטחון עלינו להתאמץ שלא לקרוא את העבר מזווית הראייה של ההווה. אף שההווה הוא שדוחף אותה להתעניין ב"שם".

ואולם ניתן ללמוד דבר נוסף, מניסיוני עם אבריאל, שמעניין אותנו כהיסטוריונים - אישיותו של הפועל באותם ימים והדרך שבה הוא עלול לחזור לדפוס ההרגשה והחשיבה שלו בעבר. כאשר אבריאל סיפר על יציאתה של הקבוצה הוא למעשה חזר לחלוטין לשם לווינה וכיצד חשב והרגיש שם. נגלה בפני אבריאל כפי שהוא חשב, הרגיש שם, ועולם הערכים שהדריך אותו והיה מקור השראתו. בוודאי נוספו לכך עוד רבדים שפסיכולוגים היו יכולים לסייע בידינו להבינם ואולי לא נוכל לדעתם במדויק. ועל אף המגבלות הרי נחשף עבורי מידע חשוב בעל חשיבות של ממש מרכזי בעבודת ההיסטוריון. הראיון שעבורי הסתיים שלא בטוב חשף את הדברים.

לעיתים המרואיין אינו רוצה לשתף פעולה אף שהסכים להתראיין. קשה לו, הוא חושב שעדין לא ניתן לפתוח דברים, שכן הם מורכבים מדי והמרואיין עשוי בכל מקרה לא להבין, עדין לא הגיע הזמן. בעת הראיון מנסה העד להתחמק בכל מיני דרכים לסיפורים כלליים ולהימנע מסוגיות שהפכו לדילמות, או לנושאים השנויים במחלוקת. זה היה ניסיוני בראיון, שהשגתי במאמצים רבים, עם שאול אביגור שעמד בראש המוסד לעלייה בתקופה שאני חקרת. לא הצלחתי, אביגור התחמק והשיב רק לדברים שהיו נוחים לו ובמובנים רבים היו ידועים למדי.

לעיתים המרואיין רוצה לסגור חשבון, או לתקן את ההיסטוריה, או שהוא כועס כי העריך שהוא הודר משלב מסוים בפעילותו ופיתח מידה של התנגדות לדרך שבה המוסד שבו היה פעיל נהל. חוויתי את אלו בראיונות עם פעילי עלייה, בהם יהודה בראגינסקי, שהיה מפעילי העלייה הראשונים והמרכזיים, משה אורבך אגמי ואחרים. לא אוכל לפרט מעבר לכך וראיונותיהם מצויים במדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית.

ולפעמים מרואיינים נכנסים למיגננה, גם אם בפעילותם על פי התיעוד שבידנו, הם גילו ביקורת על המערכת שאותה ייצגו. לדוגמה, וניה הדרי איש הקיבוץ המאוחד, ומנחם בדר איש השומר הצעיר, ויוסף קלרמן איש התנועה הרביזיוניסטית, פעילי עלייה והצלה בקושטא, ביקרו במכתביהם את התנועה, ההנהגה, ואף את חבריהם בקיבוץ, על שאינם מבינים את גודל המצוקה וכורח השעה. ואולם לאחר שנים מסיבות שונות לא היו מוכנים להשמיע ביקורת והיו נבוכים נוכח התכתובת שלהם עצמם המצויה בארכיון. לא אחת נכנסו למצב של מיגננה כאשר בעת הראיון נצבו מול החומרים שהם עצמם כתבו.

מה משמעות כל הדברים האלה להיסטוריונים?

כהיסטוריונים וכדי להבין את האירועים אותם אנו חוקרים עלינו לשאול מה תורמת לנו העדות בעל פה?

- כשיש תיעוד רב, יש השלמה והעשרה באמצעות התיעוד בעל פה, והוא מעלה מימד אישי שחסר בתיעוד היותר שיגרת, בין תיעוד ביורוקראטי בין משרדים שונים, או כל תיעוד פורמאלי אחר.

- כאשר קיים מחסור בתיעוד, זו יכולה להיות השלמה חשובה, אך יש להיזהר מהטעייה.
- כאשר עולות סתירות בין גרסאות שונות של התיעוד, ניתן אולי להתחיל תהליך של למידה משותפת וזו יכולה להעלות תובנות חדשות אצל כל אחד מן הצדדים.
- כאשר צריך להחליט היכן הדיווח הכתוב המקורי החסיר, העלים בתמימות, או בכוונה, משמשות העדויות כהשלמה ולא אחת לאחר הצלבתן והשוואתן עשויות להוביל למסקנה אמינה יותר. ולכן רצוי וחשוב להגיע למספר גדול של עדויות ולהצליבן.

העדויות שהזכרתי עד עתה לא היו של ניצולים שחוו את השואה באירופה. אהוד אבריאלי, משה אוורבוך אגמי, פינז גינסבורג, יוסף קלרמן ואחרים חוו את שלטון הנאצים לפני פרוץ המלחמה ומה שחשוב במיוחד לפני הגירושים, הגטואיזציה והרצח ההמוני בפיתרון הסופי.

העדויות הקשורות לפרשת קלאדובו שנשמעו מפי הילדים שהיו שם עם הוריהם משקפות כאב רב. הם ניצלו, הגיעו לארץ ממש בשבועות האחרונים טרם הכיבוש הגרמני אך הוריהם נספו. לדוגמה פרופ' חיים שצקר שהה עם אמו בקלאדובו שאבאץ, וכך גם שלמה דוד. הם כואבים כמבוגרים את אובדן ההורים או הקרובים האחרים, וכאבם מועצם בעקבות הצלתם הם. לא אחת מתעוררת אצלם הנטייה להאשים את הגורמים הפועלים, בכללם מארגני העלייה, או מנהיגי הסוכנות, שכוונתיהם לא היו טהורות, שלא עשו את כל מה שניתן היה כדי לחלץ את הקבוצה מהמלכודת שנמצאה בה. בביקורתם דומה שהעריכו את יכולותיהם, סמכותם ועמדת השפעתם של מארגנים ומנהיגים פוליטיים, בכללם ראשי הסוכנות מעבר למה שהיה במציאות.

העדויות על פרשת קלאדובו שנשמעו בפי ילדים שניצלו והוריהם לא היו בין אנשי הקבוצה, מלוות גם כן בתחושת אשם גדולה. לאחר שנים, בהיותם הורים או אף סבים וסבתות, הם חשים שלא העריכו כהלכה את כובד המשא שנשאו הוריהם כאשר הכריעו להיפרד מהם ולשלוח אותם לארץ בקבוצה של עליית נוער או אל קרובים. בבואם לארץ עברו לא אחת משבר בצד תקופת נעורים סוערת ומרתקת. היה געגוע להורים לבית למה שהשאירו מאחור, ואולם בקצב החיים החדשים ובעקבות הצורך להתערות

בארץ המובטחת, כהו הגעגועים להורים והכמיהה לבית. המציאות בה חיו ובגרו סחפה אותם והעניקה משמעות עמוקה למעשיהם בארץ. לאחר עשורים התוודעו עד תום לאובדן ילדותם והוריהם בעקבות השלטון הנאצי והמלחמה. וחיייהם בחירות וללא מוראות השואה היו לברכה אך עם לא מעט תחושת אשם.

קטגוריה שונה של עדים הם אילו שעברו את תקופת השואה באירופה עצמה תחת שלטון הכיבוש הנאצי, או מי שנעקר בעקבות בריחה לברית המועצות. ראיונות שונים התקבלו אצל כל אחת מן הקבוצות, וכך גם מה שניתן ללמוד מהם. אתייחס בכמה משפטים למה שאני מכנה, **ראיון של "איש מן השורה" הרוצה לספר את סיפורו**. ניצולים ושוורדים רבים חשו אחריות רבה ומחויבות לספר את סיפור השואה כחלק מחובת ההשרדות, כחלק מן המאמץ לחזור ולשקם את האני האישי והלאומי, וכחלק מן הרצון והצורך להעמיד לדין את האחראים לרצח ואילו ששיתפו עימם פעולה.

רבים מביעים שמחה על עצם האפשרות לספר את הסיפור בצד כאב העולה מן הסיפור עצמו, מן הזיכרון וההיזכרות הקשים. ואולם במתן העדות יש גם מרכיב מנחם. עצם הצגת סיפור החיים בפני צעיר וצעירה שלא חוו את האירועים הקשים, ואינם בעלי רקע ביוגרפי דומה הוא מעורר ומאתגר. המספר מבנה מחדש את חייו את זהותו, את עברו. הוא מנצל את המרחב הסיפורי להסביר את חייו כחלק מן ההבניה של העבר וההווה וכך מאפשר הראיון מידה לא קטנה של העצמה עצמית. זו באה לידי ביטוי בעצם העובדה שהעד ועדותו מסייעים לעיצוב הסיפור ההיסטורי. העד הוא שיכול לקרב בין המראיין, ההיסטוריון הרוצה לכתוב על העבר לבין האירועים "כפי שהם אכן היו", לדעתו של העד. וישנם עדים רבים ששואלים בעקבות הראיון מדוע לא באתם לשוחח עימי קודם לכן, מדוע עד עתה לא התעניינתם בסיפור שלי.

יש לזכור שגם זיכרונות של העד קשורים למאוויו, למה שהוא רצה או רוצה שיהיה. ושוב קטע אותו מתאר דורי לאוב במאמר, שידגים לנו זווית אחת של הבעיה. לאחר שתיאר את ימיו בטרנסניסטריה הוא מתאר את החזרה הביתה. הם חזרו בעקבות הצבא הסובייטי ששחרר את שטחה של אוקראינה באביב 1944. דורי לאוב הילד חזר לעירו עם הוריו והם נכנסו לביתם. דורי היה בן חמש כשעזב את הבית ומלאו לו כבר שבע כשחזר לביתו. וכך הוא מספר:

כשנכנסתי לבית בו נולדתי רצתי תחילה אל ארון הצעצועים שלי. תרתי אותו בהתרגשות ובתקווה, אולם מה שראיתי היה עגום מאד. הארון היא ריק כמעט לגמרי. נותרו בו כמה צעצועים שבורים מונחים על אחד המדפים. 40 שנה אחר כך, כשאמי מסרה עדות לארכיון הווידיאו של פורטנוף, היא תיארה בגאווה כמה שמחתי אז כשרצתי אל ארון הצעצועים ומצאתי אותו מלא בצעצועים, בדיוק כפי שהשארתי אותו. הואיל ובאותו רגע ישבתי לצידה, היה עליי לתקן אותה. הזיכרון שלי היה שונה לגמרי. פניה נפלו והיא אמרה שאולי אני צודק. כל כך רצתה להחזיר אותי הביתה כדי שילדותי שנקטעה תוכל להימשך, אולי מה שזכרה כביכול היה מה שייחלה לו, לא המציאות שאיתה נאלצה להתמודד.

מכל האמור לעיל ברור ששאלת האמון ההדדי בין המראיין למרואיין מהותית להשגת ראיון אמין, עמוק וכן. כאשר נוצר אמון כזה, ניתן לשאול שאלות ביקורתיות, כיצד לשאול ועד כמה, אין לכך מתכון והתשובה מאד אינדיבידואלית. אך יתרה מזאת, התייעוד בעל פה מעשיר את עבודתו של ההיסטוריון אך גם מכביד עליה. עליו להקשיב ולתת תשומת לב לקולות רבים ולנסות לזכך את הקולות לכלל קולו שלו שיש בו מקולותיהם של רבים אחרים אבל עליו להישאר בהיר וברור.

רשימת מקורות שנזכרו במאמר

עדויות

עדויות הנמצאות במדור לתייעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית: אבריאל אהוד, אוורבוך אגמי משה, בדר מנחם, בראגינסקי יהודה, גינסבורג פינ, הדרי וניה.

יוסף קלרמן, ארכיון ז'בוטינסקי

שלמה דוד, יד ושם

עדויות שלא הוקלטו על פי בקשת המרואיין: אביגור שאול, ברלס חיים, קולק טדי, שצקר חיים.

ספרים

- אבריאל אהוד, *פתחו שערים*, (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1979)
 בראגינסקי יהודה, *עם חותר לחוף*, (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1965)
 ברג מרי, *יומן ורשה: יומנה של מרי ברג*, (ירושלים: טברסקי, 1949)

וינר חנה, עופר דליה, *המסע שלא הושלם: פרשת קלאדובו שאבאץ*, (תל אביב: עם עובד, 1990)
זהבה סולומון, צ'ייטלין וז'וליה, *ילדות בצל השואה*, (עורכות), (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2007)
עופר דליה, *דרך בים: עלייה ב' בתקופת השואה*, (ירושלים: יד בן צבי, 1988)
עופר דליה, "בעקבות הזיכרון: ניצולים ובני משפחותיהם: המקרה של פליטי קלדובו שאבאץ", *ישראל*, 9, 2006, עמ' 201-236
עימנואל רינגלבלום, *יומן ורשימות*, שני כרכים, (ירושלים: יד ושם, 1993, 1994)
David Boder, *I did not Interview the Dead*, Urbana: University of Illinois Press, 1949

מלחמת יום הכיפורים: סוגיות במחלוקת – האם ניתן לפותרן באמצעות עדויות שבעל פה

דני אשר

כללי

במהלך שלושים השנים האחרונות אני עוסק באינטנסיביות במחקר מלחמת יום הכיפורים. במלחמה עצמה הייתי קצין המודיעין של חטיבה 16 חטיבת ירושלים, חטיבת מילואים שבסיסה ואחריותה המבצעית באותה עת היו מרחבי יהודה ושומרון, אך גדוד מילואים אחד שלנו, גדוד 68, הוא הגדוד שהחזיק את רוב המעוזים בקו תעלת סואץ אל מול הכוחות המצרים הצולחים. מיד לאחר המלחמה פרסה החטיבה מערבית לתעלה במרחב שמדרום לאיסמעיליה, שם פגשתי לראשונה, ומקרוב, קצינים מצרים. די היה בנסיבות אלו כדי לקרבני למחקר המלחמה ולהצפה של סוגיות שונות שחלקן עדיין במחלוקת.

בסוף שנות ה-70, כעורך מערכות, נתקלתי בספרו החדש של רמטכ"ל צבא מצרים, סעד א-דין אלשאד'לי, חצית התעלה¹ שתאר את שלבי ההכנות למלחמה ואת הדרך לפיה ביצעו המצרים את הצליחה ואת הפעילות הנוספת במהלך המלחמה. כנות החשיבה והצגת האירועים הפתיעו אותי (על הצגת הדברים הועמד שאד'לי לדין ושילם על כך בהדחה מתפקידים ובמעצר בית ממושך עד יום מותו) ודרשתי לתרגם את הספר לעברית ולהפיצו בקרב קציני צה"ל. עבודת הדוקטורט התמקדה במחקר

תא"ל (מילי) ד"ר דני אשר, קצין מודיעין במחקר ובשדה, מרצה במכללות צה"ל, חוקר צבאות ערב, מלחמות ישראל והמודיעין. כתב 15 ספרים ובהם *לשבור את הקונספציה, הסורים על הגדרות, והמעגל הקרוב* וכן עשרות מאמרים בנושא צבא וביטחון.

¹ שאד'לי, חציית התעלה, הוצאת מערכות: 1980.

תורת הקרב המצרית ויישומה במלחמת יום הכיפורים וכותרתה "מלחמה כוללת מוגבלת במימדיה, המענה התורתי צבאי מצרי למערכת ההגנה של צה"ל ערב מלחמת יום הכיפורים".²

במקביל הקדשתי מאמצים לבנית הפסיפס ולמיפוי הבנת מהלכי המלחמה, בעיקר בדרג הטקטי, כ"מאגר קרבות ממוחשב". ה"מאגר" כולל עשרות דו"חות ועדויות כתובות של המשתתפים במלחמה, מרביתם לחמו במסגרת צה"ל בצד הישראלי. עדויות אלה הן תיעוד שבע"פ. רובן נכתבו ע"י המעידים עצמם או ע"י חוקרי מחלקת היסטוריה חודשים לאחר המלחמה, ולמעשה זהו התיעוד העיקרי של המלחמה. תיעוד כתוב (סיכומי דיונים והחלטות, פקודות ומרשמי קרב) הוא נחלתו של השלב המכין - בטרם קרב. עם פרוץ הקרב חסל סדר התיעוד הכתוב. חומרים נוספים הן הקלטות רשתות הקשר (ברמות החטיבה, האוגדה והפיקוד המרחבי) והקלטות הדיונים שנעשו ע"פ רוב רק בחדרי המטכ"ל.

ספר נוסף *הסורים על הגדרות*,³ בו שימשיני כחוקר ועורך ראשי למחקרים שכתבו חוקרים אחרים, בחן את פעילות הצד האחר, זה "שמעבר לגבעה". שנים טענתי שכדי להבין את המלחמה יש לחקור את שני צדדיה ובמקרה זה של מלחמת יום הכיפורים, לפחות את שלושת צדדיה - ישראל, מצרים וסוריה. לאחרונה בעזרת המדיה האלקטרונית החלו נציגי הצד האחר (קצינים מצרים וסורים שלקחו חלק במלחמה), לפרסם את זכרונותיהם והגיגיהם.⁴ אלה מאפשרים לשפר את התמונה המוצגת בהסתמך על מעין תחליף למידע המושג בדרך כלל בשיח שבע"פ. וכרגיל במקרים בהם נגבית בע"פ עדות מאוחרת משתפר תיפקודו ומיקומו בקרב של נותן העדות.

² דני אשר, *לשבור את הקונספציה*, משרד הביטחון: תל אביב 2003. תורגם לאנגלית Dani Asher, *The Egyptian Strategy for the Yom Kippur War*, MacFarland: Jefferson, North Carolina 2009.

³ דני אשר (עורך), *הסורים על הגדרות*, מודן: בן שמן 2008. הספר תורגם לאנגלית: Dani Asher, *Syrians at the Border, Strategies, Tactics, Battles, Israel's Northern Command - 1973*, Contento de Semric: Tel Aviv, Israel, 2014.

⁴ לדעתי השימוש באינטרנט, פרסום באתרי מחקר ופורומים ואפילו בפיסבוק ובאתרים פרטיים הם הכלים המודרניים הקרובים ביותר לעדות שבע"פ. מחויבותם לדיוק הינה בערבון מוגבל.

בשלוש השנים האחרונות אני מרכז חומרים וכותב את ההיסטוריה של אמ"ן ושל חיל המודיעין. כמובן שמקרה מלחמת יום הכיפורים מהווה נדבך חשוב במחקר ובכתיבה. בכל אלה אני מסתייע במחקרים, בעדויות בכתב ובשיח נרחב בעל פה עם אלה שהיה להם חלק ב"מעשה המלחמה" לפני שפרצה ובמהלכה.

במאמר אני מתכוון להציג מספר סוגיות הקשורות למלחמה והשנויות עדיין במחלוקת, ולבחון אם ניתן להתקרב לפיתרון באמצעות תיעוד ומחקר של עדויות בעל פה.

על תוכנית המלחמה המצרית ומטרותיה – אוקטובר 1972

על סוגיות רבות נחקרו האלופים אלי זעירא וצבי זמיר כשהופיעו לאחר מלחמת יום הכיפורים בפני ועדת אגרנט. בצד נושא "ההתרה" שהגיעה מאוחר ולמעשה העמידה את צה"ל והמדינה כולה בפני ההפתעה, תיארו השניים את הפעילות במערכות עליהן היו מופקדים, אמ"ן והמוסד ערב המלחמה.

אחד מהנושאים בהן לא עסקה ועדת אגרנט היה הדרך הצבאית לפיה תכננו הצדדים הפותחים במלחמה - מצרים וסוריה - לבצעה. אלי זעירא טען בספרו כי על אף הכשל בהערכה בדבר פרוץ המלחמה הרי שאמ"ן ידע לספק את התוכנית המבצעית ועל פיה פעלו צבאות מצרים וסוריה. לדבריו הוא החזיק בתוכנית המצרית אותה למד כשנכנס לתפקידו, כשנה לפני המלחמה, וזו קרמה עור וגידים לעיניו.⁵ לדבריו תוכניות המלחמה של מצרים וסוריה הונחו על שולחנם של המפקדים, ולא היא.

דרך הפעולה האפשרית עליה הצביע אמ"ן הייתה התקפה לכל רוחב הגזרה והרחבתה לעומק של כ-70 ק"מ בידי הדרג השני המשוריין והממוכן של צבא מצרים. למעשה ובלי ידיעתו של אמ"ן וראשו (וכאן השאלה – הכיצד?) שונתה התוכנית המצרית בעקבות הנחיות סאדאת מאוקטובר 1972, ובמהלך החודשים ינואר-מרס 1973, היא שופרה ומשימותיה קוצצו,

⁵ אלי זעירא, *מיתוס מול מציאות*, ידיעות אחרונות: תל אביב 1993, ע' 166.

כשכל יעודה היה לבצע מהלך צבאי שיביא לשבירת הקיפאון המדיני ובעקבותיו למשא ומתן.⁶

האלוף זמיר בהתבטאויות שבע"פ מציג את השינוי בתוכנית המצרית מאוקטובר 1972, ללא אסמכתאות, כמי שהעביר מידע מלא ומדויק. במאמרו הרחב בהארץ ב-29 בנובמבר 2013⁷ מנסה שבתאי שביט, לימים ראש המוסד, לסכם את הפרשה ולהדגיש כי רק "החכמים באמ"ן", הם שהביאו לליקוי המאורות ערב מלחמת יום הכיפורים ובמהלכה. את ההוכחה הוא מבסס על העובדה ש"הייתי שם", כמשקף מטעם המוסד ליד ראש אמ"ן לפני המלחמה וכמלווה של זמיר בפני ועדת אגרנט. שביט מביא מיסמוך מעניין של "הדרך למלחמה" אך גם הוא מסכים כי ההתרעה האמיתית הגיעה מהמוסד לשולחנם של הקברניטים ולגורמי המחקר באמ"ן רק בבוקר בו פרצה המלחמה וגם אז היא הצביעה על שעת "ש" מאוחרת.

ומה באשר לשינויים בתוכנית המלחמה המצרית מאוקטובר 1972, שינויים של קיצוץ במשימות שמטרתן אינה אלא שבירת הקיפאון המדיני, ושם היו מגיעים בזמן אולי היו משנים את תוכנית המלחמה של צה"ל ואת דרך ניהולה?

בהתבסס על מחקרי הנני קובע שהמוסד כשל כשלא "עלה על" ולא העביר לאמ"ן או לקובעי המדיניות ולמתכנני הלחימה בצה"ל מידע רלבנטי בדבר שינוי תוכנית המלחמה המצרית וצמצום מטרותיה ובאחת גם שינוי בדרך הפעלת הכוחות:

- לא כשהתקבלה ההחלטה על ידי סאדאת והועברה למתכננים - באוקטובר 1972.
- לא כשהסתיים התכנון הבסיסי במשרד המלחמה ובמטה הכללי המצרי בינואר 1973.
- לא כשהבשיל התכנון המפורט במטכ"ל המצרי במרס 1973.
- לא במהלך המבצע של התכנון עד ערב המלחמה.

⁶ על השינויים בתוכנית המלחמה המצרית עמדתי בעבודת הדוקטורט ובספרי לשבור את הקונספציה, כאשר תארתי את תוכנית המלחמה המצרית החדשה ואת התגבשותה כמענה לתפישת ההגנה הישראלית בחזית סיני.
⁷ שבתאי שביט, "המוסד עשה את שלו", הארץ, 29.11.2013.

שביט טוען בעדותו בע"פ (את המסמכים שהציג אינו רוצה ואינו יכול לחשוף לעיני הציבור) שהמוסד סיפק 23 התרעות חד משמעיות ואיכותיות על תוכנית המלחמה המפורטת ורק חוקרי אמ"ן לא הבינוה. אני קובע שאת תוכנית המלחמה לא הבינו במוסד ולא העבירו לאמ"ן ובאמצעותו לצה"ל אפילו לא במהלך 17 ימי הלחימה.

למיטב ידיעתי תוכניות אלו לא עמדו לרשות צה"ל (באמצעות אגף המודיעין) לא באוקטובר 1972 כשהחל השינוי, לא בפברואר 1973, כשלטענת זמיר ואורי בר יוסף הועברו מפה לאוזן מצבי זמיר לגולדה מאיר ובמקביל (כך על פי התבטאויות במהלך השנה האחרונה) גם לכספות המחקר באגף המודיעין. תוכניות אלו לא היו בידי הצבא לא בפרוץ המלחמה באוקטובר 1973 ולא במהלכה. אילו אספו, קלטו והעבירו מידע כזה בזמן, אפשר שהיה משנה גם את דרך ניהול המלחמה אצלנו ומביא לתוצאות אחרות בשדה הקרב.

בשנים האחרונות החל ראש המוסד האלוף זמיר לטעון כי ארגוני העביר לאמ"ן את התוכנית החדשה במהלך השנה בה שונתה, כלומר, אוקטובר 1972, ולא היא. אורי בר יוסף⁸ שהתמחה במודיעין לקראת מלחמת יום הכיפורים, קובע בהסתמך על ספרו של ראש המוסד בעבר צבי זמיר *בעינים פקוחות*,⁹ כי תוכנית המלחמה המצרית והסורית המעודכנת עמדה לרשות ישראל כבר בפברואר 1973. על טענה זו חזרו לאחרונה ראש המוסד ואנשיו באירועים שונים לציון 40 שנה למלחמה. את המשא הכבד על גבם הם פורקים בסדרה של התבטאויות בע"פ המציגות אותם באור חיובי בהרבה מהמציאות באוקטובר 1973. תוכניות אלו לא היו מוכרות גם שנים לאחר המלחמה לחוקרים צבאיים ולראשי אמ"ן, זעירא, שלו,¹⁰ בנדמן, יואל בן פורת¹¹ ואחרים. ספרים ומחקרים אלה מוכיחים כי ראשי המודיעין לא הכירו את המציאות ב"זמן אמת" ולא הבינו את משמעות השינויים בתוכנית המלחמה המצרית, גם לא בדיעבד.

⁸ אורי בר יוסף, "המחדל שעוד לא נחקר", הארץ, 25.2.2012.

⁹ צבי זמיר ואפרת מס, *בעינים פקוחות*, דביר, אור יהודה 2011.

¹⁰ אריה שלו, *כישלון והצלחה בהתרעה: הערכת המודיעין לקראת מלחמת יום הכיפורים*, מערכות: תל אביב 2006.

¹¹ תא"ל יואל בן פורת, מפקד יחידת ההאזנה במלחמה, שאסף כל פיסת מידע אודות ההתרעה למלחמת יום הכיפורים במחקריו הפנימיים בצה"ל, לא הכיר תוכניות אלו.

כל מאמצי למצוא מידע בדבר תוכנית כזו במאגרי צה"ל ואמ"ן מלפני המלחמה, עלו בתוהו. גם בחומרי השלל המצרים הרבים שריכזתי, קשה למצוא לה איזכור. הייתה זו תוכנית שהתפתחה בהדרגה מאז שהמתכננים המצרים קבלו את הנחיית סאדאת באוקטובר 1972, לפעול רק על פי יכולות הצבא המצרי. הפירוט הרב ביותר שלה נמצא בהנחייה מס' 41 של הרמטכ"ל שאד"לי ממרס 1973, (חודש לאחר הפגישה של זמיר עם גולדה), לפיה על כל דיביזית חי"ר מצרית לחצות את התעלה ולבסס ראש גשר בעומק של 8 – 12 קילומטרים בלבד.¹²

את התוכנית ואת ההנחייה הזו לא העביר "המלאך" (לא באוקטובר 1972 וגם לא באוקטובר 1973), לא הכיר המוסד, לא צבי זמיר ולא כל שכן ראש אמ"ן, ומתחתיו מומחי אמ"ן ומודיעין פיקוד הדרום שהיו אחראים להנחילה לצה"ל.

המוסד וראשו צבי זמיר מתגאים בע"פ ובכתב כי ידיעה שהעבירו ב-12 באוקטובר 1973 העמידה את כוחות צה"ל בפני ההתקפה המצרית ואיפשרה מאוחר יותר לצה"ל לצלוח את התעלה. גם ידיעה זו התבררה במהלך הקרבות ב-14 באוקטובר כנכונה חלקית בלבד.¹³

מסתבר שיש מרחק רב בין המסמכים האותנטיים לבין העדויות בדיעבד (הקרובות מאד לדווח בע"פ), אלו המשמשות את הכותבים במאמריהם, בספריהם ובהרצאותיהם. אלו מטבען הולכות ומשפרות את מיקומו של הכותב בצדה החיובי של ההצלחה.

המחלוקת בין מודיעין פיקוד צפון לענף 5 באמ"ן מחקר ערב המלחמה: היערכות צבא סוריה הגנתית או התקפית?

בהתבסס על מסקנות ועדת אגרנט הוטלה האחריות העיקרית לאי מתן התרעה מספקת לצה"ל בדבר פרוץ המלחמה, ב-6 באוקטובר 1973, על אמ"ן וראשיו. ב"היסטוריה הרשמית", זו המתבססת על מסקנות ועדת

¹² ראה הנחייה 41 של הרמטכ"ל המצרי המצויה כולה כנספח ג בספרי לשבור את הקונספציה, ע' 331 – 358

¹³ ע"פ שמעון גולן, *מלחמה ביום הכיפורים*, מודן, צה"ל מחלקת היסטוריה, 2013, ע' 792, כללה הידיעה רק מידע בדבר הנחתה צפויה של חטיבות צנחנים מצריות כמהלך פותח להתקפה (במהלכה יוטלו לקרב הדיביזיות המשוריינות והממוכנות של צבא מצרים). בפועל הנחיות המצרים במהלך ההתקפה המשוריינת, החלקית והמהוססת, רק כוח של פלוגת קומנדו אחת.

אגרנט ועל הפירסומים השונים, כולל העדויות בע"פ, משתמע כאילו רע"ן (ראש ענף) 5 (סוריה) סא"ל אבי יערי התריע לכל אורך התקופה הרלבנטית שלפני פרוץ המלחמה ושיתף במסקנותיו בדבר המלחמה הצפויה, לא רק את ראשות המחקר, אלא גם את קמ"ן (קצין מודיעין) פיקוד הצפון סא"ל חגי מן. מעדויותיו בעל פה של אל"ם (מיל") חגי מן, מצטיירת תמונה אחרת. הערכות המודיעין במפקדת פיקוד צפון במהלך השנה שקדמה למלחמה, בעיקר על סמך ניתוח הממצאים בשטח ויכולות האויב הסורי לתקוף, הביאו לכך שאלוף הפיקוד, חופי, גם בהעדר ידיעות התרעתיות מאמ"ן, נקט בפעולות שבעת המבחן סייעו ללחימה בחזית הצפון.

באמ"ן מחקר, ענף 5 בראשותו של האלוף (מיל") אבי יערי הסתייגו, ברוב המקרים, מהערכות מודיעין פיקוד הצפון, שדיווחו על תזוזת כוחות סורים לפריסה התקפית.¹⁴ גם בעדות שמסר יערי, בפברואר 2013, ארבעים שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים, הוא הגדיר את הקביעה באמ"ן מחקר: *סוריה מתכוננת למלחמה אך לא תעשה אותה בלי מצרים*. קביעה זו פורשה ע"י ראשות אמ"ן מחקר בסיכומי המודיעין, שמאחר שמצרים לא עומדת להילחם הרי יש לראות את ההיערכות בסוריה כהגנתית. כתוצאה מכך יערי (ראש ענף 5) העריך גם הוא כי הצבא הסורי נערך להגנה.

באמ"ן מחקר התרכז מידע ערכי בר חשיבות עליונה שלא הועבר ע"י רע"ן 5 לפיקוד הצפון: התרעת המלך חוסיין (מ-25 בספטמבר), והערכת ה-CIA (מ-29 בספטמבר). אמ"ן וענף 5, לא שינו את הערכותיהם והמשיכו לטעון בעקשנות שמגמת הצבא הסורי היא הגנתית.

יחד עם זאת פעלו בענף המחקר 5 גם ישירות אל מול פיקוד הצפון. כשבועיים לפני המלחמה טוען רע"ן 5 כי ביקר בפיקוד צפון ונתן סקירה מודיעינית בסיום אימוניה בגולן של חטיבה 179. הוא הביע שם ובשיחות עם קציני המטה בפיקוד עמדה לפיה מערך הכוחות הסורי בחזית מקבל ממדים מדאיגים.¹⁵ יודגש כי לא היו חילוקי דעות בין מודיעין הפיקוד וענף 5 באמ"ן

¹⁴ רוב הפרטים מבוססים כאמור על עדותו בע"פ של קמ"ן פיקוד צפון במלחמת יום הכיפורים אל"ם (מיל") חגי מן כפי שנמסרה למחבר בעדותו לכתובת הספר *סורים על הגדרות* (2007 - 2008) ובעדויות מאוחרות יותר (2013) לכתובת ספר המורשת של אמ"ן: *מעשה אמ"ן*.

¹⁵ כך על פי עדותו המאוחרת של האלוף יערי מפברואר 2013. קמ"ן הפיקוד, אל"ם (מיל") חגי מן, לא זוכר ביקור או פגישה שכזו.

מחקר בכל הקשור להיערכות הכוחות, פעילותם ואופי ההתבצרות. היוכוחים היו סביב השאלה של הכוונות והיכולות של הצבא הסורי, האם פריסת הכוחות הסוריים פירושה הגנתית או התקפית.

בבוקר ה-1 באוקטובר העיר ראש ענף 5 את קמ"ן צפון ומסר לו, בהסתמך על מקור שדה, את הערכתו האישית שעומדת לפרוץ מתקפה משולבת של מצרים וסוריה על ישראל. על כך ננזף סא"ל יערי על ידי תא"ל שלו. הידיעה תאמה את האירועים שהתרחשו במרחב רמת הגולן ובמיוחד את פעילות האויב בליל 30 ספטמבר - 1 אוקטובר, אירועים שהוערכו ע"י קמ"ן הפיקוד כהכנה סורית להתקפה. הידיעה הועברה מיידית בטלפון ע"י קמ"ן הפיקוד לאלוף חופי שהיה, באותה עת, בתרגיל הגיוס של חט' 179 במחנה פילון. על סמך המידע והערכת קמ"ן הפיקוד, הוצאו הוראות על ידי קצין האג"ם הפיקודי כיצד לפעול בשטח.

באותו בוקר בשעה 07:00 התקשר עוזר ראש אמ"ן למחקר, תא"ל אריה שלו, לקמ"ן הפיקוד ובטון כעוס מאוד שאל אותו: *מה הפניקה שאתה זורע בפיקוד?* – זאת מבלי שניתנה לקמ"ן הפיקוד האפשרות להסביר את תמונת המצב והאירועים. ב-2 באוקטובר זומן קמ"ן הפיקוד, סא"ל חגי מן, לפגישה עם תא"ל שלו, על מנת להינזף. בפגישה זו, ראש ענף 5 סא"ל אבי יערי נכח בפגישה אך נמנע מלהגיב בעוד תא"ל שלו הבהיר שלתרגיל "תחריר 41" שהחל ב-1 באוקטובר בצבא מצרים, אין קשר לפעילות המתבצעת בשטח, ובוודאי לא בסוריה.

קמ"ן הפיקוד סא"ל מן הבהיר לתא"ל שלו ולסא"ל יערי שהערכתו שונה מהערכת אמ"ן מחקר כפי שבאה לידי ביטוי בלקטי אמ"ן, וכי עוצמת הצבא הסורי ברצועה הקדמית והתיגבור המאסיבי של ארטילריה וטק"א (טילי קרקע אוויר) מהווים איום התקפי מידי. לדבריו הידיעה הייתה השלמה לפעילות אותו לילה ותאמה את האירועים. קמ"ן הפיקוד התרשם בסיימה של הפגישה שדבריו התקבלו בשלוות נפש, בזלזול ובחוסר התייחסות. תא"ל שלו חזר והדגיש שאין כל סימנים המעידים שפני סוריה למלחמה, וקמ"ן פיקוד הצפון סגר את הפגישה באמירה: *נגמרו הסימנים המעידים למוכנות סוריה לתקיפה*, כלומר, אין לצפות לסימנים מעידים נוספים, כי הצבא הסורי השלים את הכנותיו למלחמה.

ידיעות התרעתיות נקלטו בבסיסי הצפון של 848. כינויים חריגים ברשתות הקשר שחקו את רשימת הסימנים המעידים. ביחידה 848 נכנסו

לאווירת מלחמה. כל בסיסי היחידה הקדמיים הוכנסו לכוננות ספיגה.¹⁶ בפיקוד הצפון תוגברה חזית רמת הגולן בטנקים ובארטילריה. אמ"ן לא שינה את הערכתו בדבר הכנות וביצוע תרגיל ולא מלחמה.

ב-4 באוקטובר השתתף סא"ל עמוס גלבע, בעברו רמ"ד צבאי בענף 5 ובמלחמה סגנו של סא"ל יערי, בישיבת הערכה אצל תא"ל שלו. גלבע התריע, כי הגעתה לדרום רמת הגולן של חטיבה 47 הצפונית, והיערכותה בדרום, מהווה אינדיקציה שהצבא הסורי נערך לתקיפה בגולן. גם מידע עובדתי זה בענין חטיבה 47, שכבר ב-1972 התברר (משבוי בכיר במבצע "ארגז") כי הוא עלול להתרחש רק לקראת מלחמה התקפית, לא הגיע לקמ"ן פיקוד צפון. בלקט שבו דווח על כך צויין: *למרות התיגבור הנוסף, נשארה בעינה הערכתנו שהמערך המוגבר נתפס עקב חששות סוריים מפני תקיפה ישראלית*,¹⁷ כלומר, למרות מידע מעיד כמעט חד משמעי לא חל שינוי בעמדת אמ"ן.

המחלוקת בין מודיעין פיקוד צפון לבין אמ"ן מחקר קיבלה ביטויה בשיחת טלפון בה העלה האלוף חופי את משמעות הוצאת מאות הטנקים הסורים של דיביזיות השריון 1 ו-3 ממחנותיהם לשטחי כינוס והיערכות להתקפה, בעוד אמ"ן לא שינה את הערכתיו וטען כי ההיערכות היא להגנה מסביב לדמשק.

מודיעין פיקוד צפון השכיל לקרוא נכון את השטח והמידע הרב שהגיע אליו ערב המלחמה והעריך שסוריה מבצעת פעולות הכנה למתקפה, בעוד אמ"ן מחקר ענף 5 ובראשו סא"ל אבי יערי היה שבוי "בקונספציה". בכל הערכותיו בכתובים ובעל-פה טען בתוקף וללא סייג שסוריה נערכת להגנה. רק בשנים שלאחר המלחמה ניסה האלוף יערי בראיונות ובכתב לחזק את התחושה לפיה התריע כביכול על אפשרות תקיפה.

סיכום

פרשיות רבות מחקר הקרבות והמלחמות, כחלק מההיסטוריה הצבאית, מתבססות על עדויות של מפקדים וחייילים שלקחו חלק בלחימה.

¹⁶ אמנון לורד, *הדור האבוד, סיפורה של מלחמת יום הכיפורים*, משכל, ידיעות אחרונות, חמד: תל אביב 2013, ע' 11 - 112.

¹⁷ שמעון גולן, *מלחמת יום הכיפורים, קבלת החלטות בפיקוד העליון*, מודן 2013, ע' 191. הלקט יצא עוד ב-30 בספטמבר; לורד, *הדור האבוד*, ע' 11-112.

עדויות אלו ניתנו לאחר הקרב. חלקן ניגבות בעת שהזיכרון עדיין טרי והן בדרך כלל קרובות לתיאור סובייקטיבי של ההתרחשויות ("לאמת"). עם השנים הופכות העדויות שבע"פ ל"משופרות" ולמשפרות את תיפקודו בקרב של מוסר העדות.

יחד עם זאת אין ביכולתנו, ההיסטוריונים הצבאיים, להתעלם מעדויות מאוחרות אלו. עלינו להשתמש בכל "הכלים המדויקים" (שהם רשתות הקשר, צילומי האוויר, מפות המבצעים והממצאים בשטח) כדי לקזז ולקרר את העובדות ל"אמת המוחלטת" (אם בכלל יש כזאת). בכל מקרה מתבקשת גישה ביקורתית כלפי מקורות התיעוד בעל פה הניתן לאחר זמן רב. יחד עם זאת יש ללמוד ולהשתמש במידע וברשמים שמועלים על ידי כל מי שנטל חלק במהלכים עצמם.

גולדה מאיר והתקשורת

מירון מדזיני¹

באדיבות: העמותה להנצחת
זיכרה של גולדה מאיר

כרבים מבני דורה, האבות המייסדים של מדינת ישראל וראשי תנועת העבודה, גולדה מאיר הבינה את הצורך בדמוקרטיה וראתה בה ערך עליון. יחד עם זאת גישה הבסיסית לתקשורת גבלה לעיתים בהסתייגות, במיוחד עמדתה כלפי אמצעי התקשורת בישראל ובייחוד בשנות כהונתה כראש הממשלה (1969-1974). למען האמת זה היה יחסה לתקשורת כמעט לכל אורך דרכה הפוליטית, שארכה חמישה עשורים.

מאמר זה ינסה לסקור את המקורות ליחסה של גולדה מאיר לאמצעי התקשורת ולתהות מה עמד בבסיס גישה יחסיה עם מה שמכונה הזרוע הרביעית של השלטון. מה היו הגורמים שעיצבו את עמדתה, ואיך התמודדה עם התקשורת בישראל במגוון התפקידים שמילאה החל בעלותה לארץ ישראל מאמריקה בשנת 1921.

פרופ' מירון מדזיני הוא פרופ' חבר (מן החוץ) בבית הספר לתלמידי חו"ל באוניברסיטה העברית בירושלים, מחבר הספר: *גולדה – ביוגרפיה פוליטית*, לשעבר דובר לשכת ראש הממשלה ומנהל לשכת העיתונות הממשלתית בירושלים.

¹ הרצאה ביום העיון השנתי לתיעוד בעל פה בנושא: *תרומת התיעוד בעל פה לכתיבת ביוגרפיות של ראשי ממשלה בישראל*, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2013. ההרצאה מבוססת על המאמר: מירון מדזיני, "גולדה מאיר והתקשורת", *קשר* 39, 2009.

העיתונים הראשונים באידיש

אפשר היה להניח כי כמי שגדלה וחייה בארצות הברית מגיל שמונה ועד 23, תהיה גולדה מושפעת מהעיתונות החופשית האמריקנית כפי שהתפתחה בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. לפי התפיסה האמריקנית האזרח צריך להיות בעל ידע נרחב על כל מה שקורה בארצו כדי שיוכל לגבש דעה ועמדה שאותם יביע בבחירות חופשיות. לכן העיתונות צריכה להיות חופשית ובלתי תלויה בגורמים שעליהם היא מדווחת ושאותם היא אמורה לבקר.

ידוע כי העיתונים הראשונים שקראה היו דווקא עיתונים יהודיים באידיש, השפה שבה התבטאה בחופשיות עד יום מותה, וכן העיתון היומי במילווקי שבמדינת ויסקונסין בשפה האנגלית, בה שלטה תוך פרק זמן קצר, מאז הגיעה לאמריקה בהיותה בת 8 שנים. גולדה הגיעה לבגרות במהלך מלחמת העולם הראשונה ולאחר כניסת אמריקה למלחמה, בשנת 1917, הוקדש בעיתונים מקום נרחב לידיעות מהחזית בצרפת. המקורות העיקריים שלה לקבלת מידע והבנה על המתרחש בעולם היהודי היתה העיתונות היהודית-אמריקאית באידיש ומפי כמה מבקרים במילווקי, ובהם דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי שביקרו בעיר זו בשנת 1917.

הקשר הראשון של גולדה עם כתב עת יהודי היה בעת שהפיצה מניות שנועדו לגייס כספים לביטאון תנועת פועלי ציון באמריקה, די צייט. לשם כך פקדה קהילות יהודיות רבות בארצות הברית. כבר אז הבינה כי תנועה פוליטית ללא כלי ביטוי לא תוכל להגיע להמונים שאותם רצתה לגייס. אין עדות כי היא עצמה תרמה מפרי עטה לביטאון זה. למעט שנתיים במהלך חייה היא כמעט ולא כתבה מאמרים לעיתונים, בישראל או בחו"ל.

דבר כדגם של עיתונות נכונה

בשנים הראשונות לאחר בואה לארץ (1921), כולל השנים שבהן חיה בקבוצת מרחביה ולאחר מכן בירושלים, למדה גולדה את השפה העברית והחלה לקרוא את העיתונים היומיים שהופיעו בארץ. ב-1925 החלה לקרוא את עיתון דבר שנוסד באותה שנה בידי מפלגתה והסתדרות העובדים העבריים בארץ ישראל, ועורכו הראשון היה ברל כצנלסון. ייתכן שקראה גם את הארץ שהחל להופיע ב-1918. דבר היה לגולדה דגם של עיתונות שלדעתה ייצגה את הדרך הנכונה. העיתון נועד לא רק לספק מידע לקוראיו, אלא גם לחנכם על האידאולוגיה של תנועת העבודה, יומן: שייצר את

המכנה המשותף הרעיוני, את האקלים החברתי ואת הסביבה התרבותית שבאמצעותם יתגבש הציבור וילבש את הדמות הרצויה לו.²

ב-1928 גולדה מאיר הייתה לחלק ממנגנון הסתדרות העובדים, תחילה כאחת מראשי מועצת הפועלות ולאחר מכן כחברה מלאה בוועד הפועל של ההסתדרות בו מילאה מגוון של תפקידים עד שנקראה למלא משימות ברמה הלאומית, תחילה בסוכנות היהודית בשנים 1946-1947, לאחר מכן כשרה בממשלות ישראל בשנים 1949-1966, ולבסוף גולת הכותרת - ראשות הממשלה.

בשנת 1930 היא הייתה בין מייסדי מפלגת פועלי ארץ ישראל. ברור היה לה כי דבר יהיה הכלי המרכזי להפצת הרעיונות של מפא"י ולשמירה על בכורתה של מפלגה זו ביישוב, ולאחר מכן במדינת ישראל. בשנת 1934, עם שובה לישראל משליחות ההסתדרות באמריקה, היא החלה לקרוא את היומון החדש בשפה האנגלית, *Palestine Post* (שנוסד בשנת 1932 והיה בבעלות חלקית של ההסתדרות), שהיה אף הוא קרוב למפא"י ועורכו הראשון, גרשון אגרון, היה עולה מארצות הברית גם הוא.

גולדה העורכת

בין השנים 1931-1934 שימשה גולדה כשליחת ההסתדרות בארצות הברית, והייתה המזכירה הכללית של תנועת ה- *Pioneer Women*. ארגון הנשים נמנה על התנועה הציונית-סוציאליסטית פועלי ציון שתמכה ביישוב בארץ ישראל באמצעות ההסתדרות. במהלך שליחותה הוכפל מספר החברות בארגון ובסוף שליחותה הוא מנה למעלה מ-5,000 חברות. אחד מהמכשירים החשובים שעמד לרשותה היה ביטאון התנועה, הדו-ירחון *די פיוניר פרוי שאותו ערכה גולדה מאיר: היא פתחה אותו לדברי חברות, שילבה בו כותבים מבחוץ, ופרסמה מאמרים בשאלות תנועת הפועלים בארץ ישראל ותנועת הפועלים בכלל, בסוגיות הקשורות בתנועה הציונית וכו', באופן שימש כלי חינוכי והסברתי. גולדה כתבה מאמרי מערכת ודאגה להוצאת העיתון בצורה סדירה*³. הייתה זו הפעם היחידה בחייה הפוליטיים שהייתה אחראית לביטאון תנועתו וכתבה בו מאמרים באידיש ובאנגלית. עם שובה לארץ ישראל ב-1934 עמדה בראש כמה מחלקות בוועד הפועל של

² אניטה שפירא, ברל, עם עובד: תל אביב 1980, ע' 254.

³ יצחק גרינברג, "גולדה בהסתדרות, שליחה ושליחות" בתוך: מאיר אביזוהר ואחרים (עורכים) *גולדה: צמיחה של מנהיגה*, עם עובד: תל אביב 1994, ע' 68.

הסתדרות העובדים ובהם קופת חולים, האיגוד המקצועי, המחלקה המדינית של ההסתדרות ומפעלי העזרה ההדדית.

בשנות השלושים מפת העיתונות היומית ביישוב התגוונה. יצאו לאור יומונים מפלגתיים חדשים כהבוקר (הציונים הכלליים), על המשמר (השומר הצעיר), הצופה (תנועת המזרחי), המשקיף (הרוויזיוניסטים) ועיתון ללא בעלות מפלגתית, ידיעות אחרונות, שהחל להופיע ב-1938. ב-1936 נפתחו שידורי הרדיו המנדטורי קול ירושלים, שהיה מכשיר בידי ממשלת המנדט. בשנות השלושים יצא לאור אף עיתון שהקדיש עצמו לידיעות בעלות אופי יותר סנסציוני בשם תשע בערב.

לדבר היו מתחרים חדשים, אבל הוא לא איבד את בכורתו ואת מעמדו המרכזי בעולם התקשורת היישובית בעיקר בשל העובדה שמרבית חברי ההסתדרות קראו אותו. גולדה לא עשתה שימוש בדבר על מנת להציג את עמדותיה או להסביר את מהלכיה. היא לא סברה כי נכון להשתמש בעיתון להציג תוכניות שטרם קיבלו את אישור המוסדות העליונים של ההסתדרות. עם זאת, דבריה במוסדות המפלגה וההסתדרות בכנסים ובפורומים שונים קיבלו סיקור נרחב בדבר. אין עדות כי התקשרה אי פעם לעורכיו להבטיח כי דבריה בפורום זה או אחר יובאו בעיתון. שמה לא נזכר ברדיו עד אמצע שנות הארבעים.

גולדה המסבירה

כישורי ההסברה של גולדה מאיר בלטו מיד עם עלייתה לארץ (1921). ידיעת האנגלית ויכולת השכנוע שלה הביאו לכך שהיא התבקשה לעסוק בהסברת עמדת ההסתדרות, ולאחר מכן של היישוב בפורומים שונים בארץ ישראל, באירופה ובארצות הברית. היא הבינה את החשיבות של שיחות רקע לא לייחוס ולעתים רחוקות לציטוט. היא הבינה גם את חשיבותה של מסיבת עיתונאים וידעה לנצל מכשיר זה בכישרון.

אחת הפעמים הבולטות שבהן יזמה מסיבת עיתונאים הייתה בסיום ועידת אוויאן, שכונסה ב-1938 ביוזמת הנשיא רוזוולט לדיון בבעיות הפליטים באירופה. הכוונה הייתה בעיקר לפליטים יהודים מגרמניה שאף מדינה לא הייתה מוכנה להעניק להם מקלט. גולדה הייתה משקיפה בוועידה מטעם ההסתדרות. בסיום הוועידה דיווח כתב ה- *Basler National Zeitung* כי אישה יחידה אחת ניצבה מול מספר רב של כתבים סקרנים וענתה בחן על שאלותיהם. משנשאלה מהן מחשבותיה בתום הוועידה,

ענתה: יש לי אידיאל אחד נגד עיני. יש דבר אחד שאני רוצה לראות בהתגשמותו בטרם מותי, וזה שעמי לא יזדקק עוד להצהרות תמיכה.⁴

ביולי 1946, בעקבות מאסרם של מנהיגי היישוב ב"שבת השחורה", ה-29 ביוני 1946, נבחרה גולדה מאיר למלא את מקומו של מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, משה שרת, שנכלא בלטרון. בתוקף תפקיד זה הייתה ממונה על קשרי החוץ של היישוב ועל מגעיו עם שלטונות המנדט ועם הקונסולים הזרים בירושלים. חלק מרכזי מעבודתה היה קיום קשר עם קבוצה גדולה של כתבי חוץ בירושלים, חלקם ישראלים שעבדו במשרה חלקית עבור עיתונים בחו"ל ומיעוטם כתבים זרים במשרה מלאה, לא ישראלים ולא יהודים, שנשלחו לסקר את ארץ ישראל בחודשים האחרונים של המנדט הבריטי. כך החל שמה להופיע בניו יורק טיימס, בטיימס הלונדוני, בדילי טלגרף, בעיתונים בצרפת ובכמה מדינות אחרות. עם העיתונות הישראלית היא קיימה קשר באמצעות ועדת העורכים. גוף זה הוקם על ידי העורכים בשנת 1942 על מנת לגבש חזית אחידה מול שלטונות המנדט הבריטי. בשיחה עם עיתונאים בשנת 1973 היא נזכרה כי ועדת העורכים היה פורום לא רשמי: שלושה-ארבעה עורכים היו באים אלי הביתה במעונות עובדים, ובאמת, לרוב סיפרתי להם כמעט הכל. ולא הכשילו אותי ולא הכשילו את העניין אף פעם.⁵ הייתה זו תקופת שיא של עיתונות מגויסת למען היעד של הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.

כבר אז בלט אצלה קו מנחה ביחסה אל העיתונות: שמירה על סודיות, זהירות בפני הדלפות וקיומה של חזית אחידה של כל היישוב להשגת היעדים הלאומיים. היא דגלה בקיומם של ערכים חיוביים כהגינות בחיים הציבוריים, יושר, נאמנות לדרך ושוויון, בחיזוק החוסן והעוצמה הלאומיים ובצורך בהקרבה למען השגת מטרות הציונות והסוציאליזם. גולדה הבינה היטב את חשיבותה של העיתונות הכתובה לא רק כמקור מידע אלא גם כמכשיר לחינוך, להסברה, ולגיוס היישוב למשימות החדשות שעמדו בפניו ערב סיום המנדט. אם התפלמסה עם עורכים ועיתונאים הרי זה נעשה בצנעה, על כוס קפה בביתה או בבית קפה. לעיתים רחוקות זימנה כתבים למשרדה בבניין הסוכנות היהודית. עם זאת הקפידה על קיום

⁴ אהוד אבריאלי, פתחו את השערים, תל-אביב, עם עובד, 1966, עמ' 30-31.
⁵ תפקידה של עיתונות במדינה דמוקרטית, שיח עיתונאים עם ראש הממשלה, ארבעים שנות אגודת העיתונאים, ירושלים, 1976, ע' 167.

מסיבות עיתונאים מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות לכתבים מקומיים ולכתבי חוץ גם יחד. החשש הגדול שלה היה מפרסום ידיעות העלולות לגרום נזק מדיני.

יכולתה לנצל את אמצעי התקשורת בלטה בשתי שליחויות שביצעה במהלך מלחמת העצמאות לגיוס אמצעים לרכישת נשק בארצות הברית. האחראים למסע גיוס הכספים, שהניב כמעט מאה מיליון דולר (כשליש מכלל הוצאות מלחמת העצמאות), הבינו את יכולת ההסברה שלה והפגישו אותה עם עיתונאים, חברי מערכות עיתונים וכמובן תחנות רדיו. היא החלה להסתגל גם למכשיר התקשורת החדש שבו תעשה פלאים - הטלוויזיה. העובדה שאישה "אמריקנית" הולכת ליטול חלק מרכזי בהקמת המדינה היהודית ועתידה למלא תפקידים בכירים הציתה את דמיון הכותבים. בביקורה השני בחודשים מאי-יולי 1948 היא כבר הייתה חתומה על מגילת העצמאות של ישראל ומועמדת להיות הצירה הישראלית הראשונה במוסקבה בעיצומה של המלחמה הקרה. הישגיה באמריקה בשנת 1948 היו לא רק בגיוס כספים, אלא גם בגיוס דעת קהל אוהדת למדינה החדשה. "המורה ממילווקי" כפי שכונתה במספר גדל והולך של כתבות, הייתה לשם דבר לא רק בקרב יהדות אמריקה אלא גם בקרב קובעי המדיניות של מעצמה זו.

גולדה שימשה ציר ישראל במוסקבה לתקופה של פחות משמונה חדשים. בשל אופי המשטר נבצר ממנה להגיע לאמצעי התקשורת ברוסיה הסובייטית וכל מה שיכלה לעשות הוא לשמור על קשר עם מספר קטן של כתבי חוץ במוסקבה, חלקם יהודים. אבל יכולתה לתקשר עם יהדות ברית המועצות או עם הציבור הכללי נמנעה. עם זאת היא ואנשי סגל הצירות עשו מאמץ עילאי למצוא מסילות אל היהודים וכמה ביקורים בבית הכנסת המרכזי במוסקבה בתקופת החגים, בספטמבר 1948, עוררו הפגנות תמיכה אדירות במדינת ישראל.⁶

גולדה זכרה את שבע שנות כהונתה כשרת העבודה והבינוי (1949 - 1956) כשבע השנים הטובות שלה. הייתה זו תקופת העלייה הגדולה והצורך למצוא לעולים שיכון, תעסוקה, שירותי בריאות וחינוך, ולקלוט אותם לתוך החברה הישראלית הוותיקה. הנושאים שעליהם הייתה מופקדת היו

⁶ על תקופתה במוסקבה ראו: גולדה מאיר, ח"י, תל-אביב, מעריב, 1975, וכן מרדכי נמיר, שליחות במוסקבה, תל-אביב, עם עובד, 1971.

מרכזיים לעתידה של החברה בישראל, אבל הם לא עוררו עניין מרכזי באמצעי התקשורת שהעדיפו, מדרך הטבע, להתמקד יותר בנושאי חוץ וביטחון. מעטים שמו לב למסכת החקיקה שגולדה טוותה והעבירה בכנסת וגולת הכותרת – חוק הביטוח הלאומי. כדרכה, היא לא ניצלה את העיתונות לקדם את מעמדה במפלגה או בממשלה (שהיה איתן כבר משנת 1949) או להציג בציבור כמה מרעיונותיה, או לנגח את עמיתיה השרים. היא העדיפה את הוויכוחים בחדרי החדרים של הממשלה או בקרב הנהגת המפלגה ("שרינו" ו"חברינו").

העדפה לכתבי חוץ

באותם ימים העדיפה גולדה למסור את הודעותיה החשובות מעל בימת הכנסת. היא רחשה כבוד רב לכנסת ולוועדותיה והשתדלה להימנע מלגלוש לנושאי חוץ וביטחון, שהיו בתחומי סמכותם של בן-גוריון ושרת. היא התנגדה בתוקף להדלפות מדיונים. בשל מעמדה הבכיר בממשלה הייתה גולדה שותפה נאמנה לדיונים על כמה מהנושאים הרגישים ביותר של המדינה: - יחסים עם המעצמות, מהלכים דיפלומטיים, רכישת נשק ונפט, קבלת הלוואות חוץ, השילומים מגרמניה (התנגדה רגשית, הצביעה בעד בשל סיבות כלכליות טהורות), פעולות תגמול (בדרך כלל תמכה כדי לשמור על מורל האוכלוסייה, ובייחוד בקרב העולים החדשים שיושבו בפריפריה). הקו שנקטה היה לא לכנס מסיבות עיתונאים על כל מהלך שמשרדה ביצע או עמד לבצע. היא חששה משאלות עיונות ובלתי צפויות מקרב הכתבים הישראליים, שאת חלקם ראתה כבלתי אחראים, כרודדים וכרודפי סנסציות, והעדיפה להעניק ראיונות לכתבי חוץ. היא הפכה למרואיינת מבוקשת בקרב קהיליית כתבי החוץ הגדולה בישראל בשל תשובותיה הענייניות מבלי ללכת סחור סחור. הכתבים ידעו כי גולדה לעולם לא תהיה מקור להדלפות. היא ראתה במדליפים גנבים המוכרים סחורה גנובה ובעיתונים שפרסמו את ההדלפות - סוחרים בסחורה גנובה. מרבית תלונותיה כנגד העיתונות הופנו ליומונים כהארץ, הבוקר, על המשמר, למרחב, חירות, הצופה, המודיע ושני הצהרונים מעריב וידיעות אחרונות. למעשה היא יכלה לסמוך רק על דבר וג'רוזלם פוסט, על קול ישראל ועל גלי צה"ל.

מאחר שהעיתונות בשנות החמישים הייתה בעיקר עיתונות בבעלות מפלגתית, היא לא ראתה צורך לבזבז זמן בשכנוע העיתונות של מפלגות האופוזיציה. היא דגלה בחופש העיתונות כמכשיר חשוב להפצת הדמוקרטיה בישראל החדשה, אבל העדיפה לא להתנגש באמצעי

התקשורת, להיזהר מחשיפת יתר שמא תואשם בקידום מעמדה ושאיפה לתפקידים בכירים יותר. עם זאת היו נושאים שבהם תקפה את העיתונות. דוגמה בולטת לכך הייתה פרשת לבון. גולדה העדיפה כמעט מתחילת הפרשה, ביולי 1954, שהנושא יטופל בשקט ובחשאי בדרגי המפלגה הבכירים ביותר ולא בידי גופים פתוחים שחקירותיהם ילוו על ידי העיתונות מחשש לביטחון המדינה ולקשריה עם בריטניה ועם ארצות הברית.

סלידה מהדלפות

עמדתה כלפי העיתונות הישראלית שגובשה במשך עשרות שנים לא השתנתה בעשר שנות כהונתה כשרת החוץ (1956-1965). אחד הנושאים הראשונים שבהם שיתף אותה בן-גוריון עם כניסתה לתפקיד (יולי 1956) היה היקף הרכש מצרפת ותחילת המגעים עם הממשלה והמטה הכללי של צבא צרפת שהובילו באוקטובר 1956 ל"מבצע קדש". המבצע היה סודי ביותר ומספר יודעי הסוד היה מצומצם. גולדה לא שיתפה את בכירי משרד החוץ במידע שהיה לה ואף לא את שגרירי ישראל בבירות החשובות. הפעם העיתונות הייתה להוטה להשיג ידיעות על המתרחש וגולדה הפכה להיות אובייקט עיתונאי ממדרגה ראשונה. גולדה העדיפה שאת קשרי העיתונות ינהלו דוד בן-גוריון, שמעון פרס ולאחר התחלת המבצע - הרמטכ"ל, משה דיין. היא פחדה שמא מפגשים עם עיתונאים יסגירו את העדר התלהבותה מהמבצע, מהשותפים הבריטים והצרפתים ואף משמעון פרס וממשה דיין.

גולדה העדיפה פגישות עם ועדת העורכים, בייחוד במקרים שהיה צורך למנוע פרסום ידיעות מזיקות (הלחץ האמריקני על ישראל בעניין הכור בדימונה, יחסי ישראל עם איראן בתקופת השאח, יחסי ישראל-תורכיה, יחסי ישראל-גרמניה, התהוות היחסים המיוחדים בין ישראל לארצות הברית אחרי פגישתה עם הנשיא קנדי בדצמבר 1962).

לגולדה היה ברור כי בתפקיד שרת החוץ אין מנוס ועליה להעניק ראינות, אבל היא העדיפה בעיקר שיחות רקע לכתבי חוץ קבועים או מבקרים. כבר אז היה ברור כי היא שולטת היטב במדיום הטלוויזיה. בנושא זה היה לה יכוח עם בן-גוריון. הוא התנגד להפעלת טלוויזיה בישראל מחשש שתעודד צריכה, מטריאליזם ופחד מאמריקניזציה של תרבות ישראל. היא סברה כי הטלוויזיה תקרב את הפריפריה למרכז ותהיה מכשיר חשוב להוראת עברית ולחינוך לאזרחות. היא הניחה כי הטלוויזיה, כמו קול ישראל, יהיו בפיקוח בצורה זו או אחרת, וימלאו אחרי תקנות הצנזורה. היא

לא שאפה להרחיב את סמכויות הצנזורה ודיברה הרבה על הצורך בחופש הביטוי, אבל בעת שהנושא נראה בעיניה רגיש במיוחד היא לא היססה לדרוש משר הביטחון להפעיל את הצנזורה. ערב התפטרותו הסופית של בן-גוריון מראשות הממשלה היא התייצבה בביתו (ב-16 ביוני 1963) ודרשה כי יפעיל את הצנזורה למנוע פרסום ידיעה: *על אימוניהם של חיילים ישראלים בגרמניה. הללו שוגרו לשם - על מדיהם - ללמוד להפעיל תותח נ"מ מכוון רדאר [...] שהיה נחוץ בין היתר להגנתה של דימונה ממטוסים מנמיכי טוס*.⁷ הוא סירב.

לעומת יחסה המסויג לעיתונות המקומית, בכל מסעותיה במדינות חוץ היה סדר יום קבוע, שכלל פגישות עם ראשי המדינה המארחת, עם שרי החוץ, עם דיפלומטים בכירים, עם הקהילות היהודיות, עם מערכות עיתונים חשובים וכן מסיבות עיתונאים והופעות ברדיו ובטלוויזיה. כנהוג באותם ימים נסעה שרת החוץ בטיסות מסחריות (אמנם במחלקת עסקים ולא במחלקה ראשונה), מלווה במזכירה אישית, דיפלומט ישראלי ומאבטח אחד. עיתונאים לא הוזמנו ללוות את השרה במסעותיה, והפרסום שניתן לביקוריה הרבים בחו"ל היה מועט. היא לא הצרה על כך כלל. אם היה עניין שסברה כי היה רצוי לתת לו פרסום לפעולתה היה זה מדיניותה ביבשת אפריקה. ישראל פתחה כמעט שלושים נציגויות דיפלומטיות ברחבי היבשת שמרבית מדינותיה זכו בעצמאות במהלך כהונתה כשרת החוץ. היה זה אולי הישגה הבולט ביותר, אשר עשה רושם גם על אזרחי ישראל. אלה התרשמו מאוד ממסכת הביקורים של ראשי מדינות אפריקה בישראל, שהייתה עדיין נצורה בימים שלפני מלחמת ששת הימים.

נושא שעורר בה כעס רב היה הפרסומים על מצב בריאותה. היא טענה כי מצב הבריאות של אישיות פוליטית אינו מעניינו של הציבור וסברה כי יריביה הפוליטיים, בעיקר ראשי רפ"י, אחרי הקמתה של מפלגה זו ב-1965, הם אשר עמדו מאחורי הפרסומים בעיתונות בישראל ובייחוד בחו"ל. ואכן, בסוף 1965 נתגלתה בגופה מחלת הלימפומה (סרטן בלוטות הלימפה) שהחשיה את החלטתה לפרוש ממשד החוץ. אבל היא החלימה ממחלה זו והחזיקה מעמד עד מותה בגיל שמונים, בדצמבר 1978.

⁷ שלמה אהרונוסון, *בן-גוריון: מנהיג הרנסנס ששקע*, שדה בוקר, אוניברסיטת בן-גוריון, 1999, ע' 390.

הדלפה אחרת שהרתיחה אותה הייתה הידיעה בקיץ 1965 על הסכמת ממשלת ארצות הברית לספק טנקים לירדן במקביל לאספקת טנקי פאטון לישראל. הדלפה זו נחקרה על ידי שירות הביטחון הכללי, אבל ללא תוצאות. היא חרדה שמא ייודע כי באוקטובר 1965 נועדה בפריס עם מלך ירדן, חוסיין. הייתה זו הפגישה הראשונה בכמה עשרות פגישות כאלה; האחרונה שבהן התקיימה במארס 1974. בפגישה בפריס ב-1965 הבטיח לה חוסיין, ואף נתן לה את "דיברתו כמלך" כי הטנקים הללו לא יחצו את הירדן. מרביתם נלקחו שלל על ידי צה"ל במלחמת ששת הימים בגדה המערבית. זהו המקור לאמרתה כי: *הבטחת מלך היא לא תמיד מחייבת.*

מזכירת מפא"י - הקשרים מתחדדים

כשהחלה לכהן כמזכירת מפא"י בפברואר 1966 התחדדו קשריה עם היומונים. היא האשימה אותם בנטייה בולטת למפלגת רפ"י שפרשה ממפא"י, בין היתר בשל פרשת לבון. הדברים הגיעו לשיאם בתקופת הכוננות ערב מלחמת ששת הימים. היא סברה כי הארץ, *ידיעות אחרונות* ומעריב עמדו בראש המסע להכפיש את ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול, לגרום להפלתו ובשלב ראשון להוציאו ממשד הביטחון ולמנות תחתיו את משה דיין. הרוחות התלהטו במיוחד אחרי הופעת ראש הממשלה אשכול ברדיו ב-28 במאי 1967, בה הודיע על קבלת ההצעה האמריקנית לתת הזדמנות נוספת למיצוי מהלכים דיפלומטיים. במהלך הנאום הסתבך אשכול בהקראתו ונוצר רושם כי הוא מגמגם ואינו שולט היטב בחומר. למחרת תהו מאמרי מערכת בכמה עיתונים בעלי תפוצה רבה האם אשכול הוא האדם המתאים להוביל את מדינת ישראל במערכה על קיומה. בצמרת מפא"י התעוררו ספקות לגבי מנהיגותו של אשכול והם הכריעו בצורך להעביר את משרד הביטחון למשה דיין. גולדה מאיר הייתה אולי המנהיגה היחידה שתמכה באשכול ולא ראתה כל צורך לחולל שינוי בהנהגה. לימים היא טענה כי לא היה כל צורך להעביר את משרד הביטחון לדיין וכי צה"ל היה מוכן היטב למערכה.

מאותם ימים היא לא סלחה לשלושת העיתונים הללו על חלקם בהורדת המורל בקרב העם בישראל ערב מלחמה, בהטלת ספק בתבונה של המנהיגות הנבחרת ובניסיון הרחוב להביא להפלתה. – "הרחוב" לא יכתיב כיצד לפעול. ב"רחוב" התכוונה למעצבי דעת הקהל, ובהם שלושת העיתונים הנ"ל. ייתכן שעמדתה הושפעה גם מכמה מאמרים לא מחמיאים

שהתפרסמו על התנגדותה למינוי משה דיין ועל היותה נקמנית ומנותקת מהמציאות ומרחשי העם. למרבה האירוניה, "הרחוב" שדרש להכניס את דיין למשרד הביטחון במאי 1967, הוא אשר תבע את סילוקו משם אחרי מלחמת יום הכיפורים, ותביעה זו גרמה במישרין להחלטתה של גולדה מאיר להתפטר באפריל 1974.

ראש הממשלה - מציאות תקשורתית חדשה

במארס 1969 החלה גולדה לכהן כראש הממשלה, ומצאה שהמציאות התקשורתית במדינת ישראל השתנתה. העיתונים המפלגתיים כמעט נעלמו, להוציא דבר, שהיה אף הוא בתחילת שקיעתו. מאידך, תפוצתם של שני הצהרונים מעריב וידיעות אחרונות עלתה פלאים והשפעתם על קובעי המדיניות גברה.

עם כניסתה לתפקיד החלו שידורי הטלוויזיה הממלכתית והיא תמכה בהנהגת שידורים אלה, כל עוד יהיו בפיקוח ממלכתי ולא יהיו מסחריים. עמדתה הייתה כי מכשיר זה יסייע לקלוט את העולים החדשים, ינחיל להם ערכי ציונות ואהבת מולדת, את הלשון העברית ואת הווי המדינה, ויקל על היקלטותם והשתלבותם בחברה הישראלית. היא הייתה משוכנעת כי ערוץ טלוויזיה אחד, ללא מתחרים מסחריים, יעזור לחזק את התרבות הישראלית ולעצב זהות ישראלית חדשה. מבחינתה תכנית כ"שרתי לך ארצי" הייתה הדגם להנחלת ערכים, נוסטלגיה ובניין אומה. משום כך היא תקפה בחריפות תוכניות בידור וסטירה כ"ניקוי ראש", בייחוד אחרי שהמושאים להתקפות, ולדעתה לביזוי, היו שרי ממשלתה. היא זעמה במיוחד על תוכנית אחת ששמה את שר האוצר פנחס ספיר ללעג ולקלס: התביישתי בסטירה על פנחס ספיר ביום ששי האחרון. היא הייתה חסרת טעם וזו לא הייתה התוכנית הראשונה מסוגה.⁸ היא סברה כי העיתונות המקומית תקפה את הממשלה בשל התחרות הגדלה ובעיקר כדי לרצות את קוראיה. היא טענה כי: העורכים אמרו לי זאת... כל מה שחסר לנו זה בתי דין עממיים שיחליטו מי הבא בתור לתלייה. כאילו הרדיו והטלוויזיה מנהלים על ידי האופוזיציה.⁹

במיוחד הטרידו אותה ההדלפות. בזיכרונותיה היא כתבה: הדבר האחד שמירר את חיי באותה תקופה שהייתי ראש הממשלה - ונושא שלקח

⁸ ג'רוזלם פוסט, 3.10.1969

⁹ שם.

לי חודשים להסתגל אליו וגם אז חלקית - הייתה החירות שבה שרים שונים חלקו דברים עם העיתונות, וזאת בנימוס. הזרם הבלתי פוסק של הדלפות מדיוני הממשלה הרתיח אותי, ואם כי היו לי החשדות שלי לגבי מקורות ההדלפות הסנסציוניות על יד מי שכונה כתבים דיפלומטים שקיבלו את פני לעתים קרובות בעיתוני הבוקר, לא יכולתי להוכיח זאת - פירוש הדבר שלא יכולתי לעשות הרבה בעניין.¹⁰ במקרה אחד היא ביקשה משירות הביטחון הכללי לגלות את השר המדליף. השר מנחם בגין סירב להיבדק במכונת אמת (הוא לא היה המדליף). לימים התברר כי המדליף היה שר ממפלגתה שדיבר לתומו באספת חברים בקיבוצו בליל ששי.

גולדה נטתה לקבל החלטות בגופים קטנים לא פורמליים עם מספר משתתפים נבחר ומועט כדי להבטיח שלא תהיינה הדלפות, מה שכונה לימים "המטבח" של גולדה (שנפגש ערב ישיבות הממשלה בביתה בירושלים, בחדר האורחים ולא במטבח). גולדה, כשרה הממונה על שירותי המודיעין של ישראל, התקשתה להתמודד עם כשלים חמורים כטבח ספורטאי ישראל במשחקים האולימפיים במינכן בספטמבר 1972 וכפגיעה במלצר מרוקני חף מפשע בלילהאמר שבנורבגיה במרדף אחרי האחראים לטבח במינכן. לכן הייתה זהירה בכל התייחסות פומבית שלה לפעולות המוסד ושירות הביטחון הכללי.

הייתה לה טענה נוספת נגד העיתונות הישראלית: היא סברה כי יש להבדיל בין מסירת אינפורמציה ובין פרשנות. למרות חילוקי הדעות יש למסור אינפורמציה מדויקת, צריך לצטט במדויק מה אמר כל דובר שצוטט, ואחר כך, במאמר ראשי או במאמר פרשנות, אפשר לקרוע את הדובר לחתיכות. היא הייתה משוכנעת כי עיתונאי או עיתון המערבב את הידיעה בפרשנות אינו ממלא את התפקיד הראשוני שיש לעיתונות - למסור אינפורמציה מדויקת. היא גם חשבה כי אחד הפגמים של העיתונות הישראלית היה החרדה של העורכים ושל הבעלים לתפוצת העיתון ולכן אינפורמציה, אפילו רגישה, הופיעה בשל חשש העורכים שאם הם לא יפרסמו, עיתון אחר יעשה זאת. היא גם לא הבינה מדוע רשות השידור, ובעיקר קול ישראל, ראתה צורך להיות בתחרות זו.

¹⁰ מאיר, ח"י, ע' 385.

באשר לביקורת, עמדתה הייתה נחרצת: עיתונות לפי דעתי היא לא רק ביקורת. על העיתונות להשפיע. לא חשוב באיזה כיוון - אבל להשפיע. אם יש ביקורת חשוב שהמבוקר יתייחס אליה ברצינות ויתקן את דבריו. לפי השקפתי, זה חיוני לדמוקרטיה. אם אני קוראת באיזה מקום מאמר ומצטטים אותי לא נכון ומפרשים אותי ברשעות - לא זה יתקן את דרכי. ולכן זה דבר אנטי-דמוקרטי. העיתונות אינה ממלאת את התפקיד העיקרי שלה - להשפיע. זה הורס את הדמוקרטיה ומביא גם דברים קשים למדינה.¹¹

במיוחד פגעה בה הביקורת כי לא עשתה מספיק להביא לשלום בין ישראל ושכנותיה. הבעיה שלה הייתה כי לא יכלה לאשר כי אכן נפגשה בתדירות עם המלך חוסיין וזה הביא לרגיעה בחזית המזרחית, מאחר שחוסיין התנה את קיום המפגשים בסודיות גמורה והיא הסכימה לכך. מה שעשתה היה לבקש מעיתונאי לא לשאול אותה שאלה זו על מנת שלא תשקר.

היא הרגישה נוח הרבה יותר במסיבות עיתונאים בחוץ לארץ, כי הייתה משוכנעת שהכתבים לא ישאלו שאלות מביכות או קנטרניות. בדרך כלל ניהלה מסיבות עיתונאים אלה בכישרון ובחוש הומור. בעת הופעתה בפני מועדון העיתונות הלאומי בווינגטון באוקטובר 1969 היא הצליחה להעביר את המסר כי הנשיא ניקסון נענה להרבה מבקשותיה בנושא הרכש מבלי להיכנס לפרטים, השאלה האחרונה הייתה: נכדך אומר כי את מבשלת את הגעפילטע פיש הטוב ביותר בישראל. האם תהיי מוכנה לגלות לנו את המתכון? בתשובתה אמרה: אם תזמינו אותי שוב, אני מבטיחה לבוא שלושה ימים קודם ולבשל את הגעפילטע פיש לארוחת הצהרים (מחיאות כפיים סוערות).¹²

לעיתים היא הודיעה על קווי מדיניות בראיון לעיתון זר. היה זה לטיימס של לונדון, בעת ששרטטה את קווי הגבול שישראל זקוקה להם. זה כלל השארת רמת הגולן וריבונות ישראלית על ירושלים המאוחדת, גבול הביטחון של ישראל חייב להיות נהר הירדן, פתחת רפיח ורצועה בין אילת לשארם א-שיח' שתישאר בידי ישראל. היא שללה הקמת מדינה פלסטינית וערביות בין-לאומיות ודרשה גבולות בטוחים ומוכרים שייקבעו לאחר משא ומתן ישיר בין ישראל לשכנותיה.¹³ בימים אלה דרישות אלה אינן נראות

¹¹ תפקידה של עיתונות במדינה דמוקרטית, ע' 168.

¹² ג'רוזלם פוסט, 3.10.1969.

¹³ טיימס, 12.3.1971.

מופרזות, אבל בתקופת כהונתה כראש ממשלה היא הותקפה רבות על כך שלא עשתה די למען השלום. אם היה משהו שעליו לא יכלה לעבור לסדר היום הייתה ההאשמה כי מדיניותה גרמה לקיפאון והובילה במישרין למלחמת יום הכיפורים.

יחסי ציבור גרועים

ההיסטוריונים חלוקים בנושא, אבל אין ספק כי יחסי הציבור של ממשלת גולדה מאיר היו גרועים. הדבר בא לידי ביטוי בתגובה המהוססת ולעתים המגומגמת בנושא הזמנת ד"ר נחום גולדמן לבקר בקהיר באביב 1970. עמדותיו היו ידועות והיה ברור כי לא יוכל לנסוע באישורה של ממשלת ישראל ובהסכמתה ולנהל משא ומתן בשמה. אבל הדרך שבה הוצג העניין גרם נזק רב והביא בעקיפין למכתב השמיניסטים שבו נמתחה ביקורת על הממשלה ועל ראשה שהאשמה בנוקשות שלא לצורך. נושא אחר שבו היה ביטוי לכך הייתה תגובת ממשלת ישראל לתזכירו של נציג המזכיר הכללי של האו"ם, גונאר יארינג, ששאל את הצדדים כיצד הם רואים את השלום. בתשובת מצרים נאמר כי היא תהיה מוכנה להסכם שלום עם ישראל תמורה נסיגה מלאה מהשטחים, פתרון בעיית הפליטים ברוח החלטות האו"ם, הצבת כוחות בין-לאומיים ופירוז משני עברי הגבול, מיצרי טיראן פתוחים על פי החוק הבין-לאומי ותעלת סואץ פתוחה לשיט על פי אמנת קושטא משנת 1888. בתשובה המצרית לא נאמר דבר על משא ומתן ישיר או על נורמליזציה. במקום להגיב על התשובה המצרית ולבקש פירוט והסברים, נראה היה כי ישראל דוחה את העמדה המצרית. עמדת הממשלה נוסחה על ידי השר גלילי שהתעקש על ניסוחים מפולפלים ומסובכים במקום לומר בפשטות כי ישראל רוצה לשמוע יותר. במקום להבין כי יחסי הציבור של ממשלתה היו רעים, העדיפה גולדה מאיר לבקר את אמצעי התקשורת.

עד יולי 1973 לא היה דובר ללשכת ראש הממשלה. גולדה חשבה שאין צורך באדם שיסתובב בלשכה וירצה לדעת סודות כמוסים ואולי אף ימעד בלשונו. היא חשבה כי את המגעים עם העיתונות יוכל לקיים מנהל לשכתה ויועצה הבכיר, שמחה דיניץ. לאחר שמונה לשגריר ישראל בווינגטון העדיף יורשו בתפקיד המנהל הכללי של משרד ראש הממשלה למנות דובר, שבמקרה היה גם מנהל לשכת העיתונות הממשלתית בירושלים (כותב שורות אלה). בכך נחסך תקן ולא היה צורך למנות יועץ תקשורת מבחוץ.

גולדה לא חיפשה יועצי תדמית וכמעט לא ביקשה משאלי דעת קהל בנושאים שונים. מבחינה זו היא דמתה לבן-גוריון, שאמר לעתים קרובות: אינני יודע מה העם רוצה, אני יודע מה העם צריך. אולי היא התקשתה להבין כי עתה היא ראש הממשלה של מדינת ישראל שעמדה בראש דיווחי החדשות בעולם ומספר כתבי החוץ שבה גדל בהתמדה (משישים ערב מלחמת ששת הימים עד למעלה ממאתיים ערב מלחמת יום הכיפורים). היא גם סברה כי קשריה האישיים עם כמה עורכים וכתבים בכירים יספיקו במקום לבנות מערכת ענפה של קשרי עיתונות במשרד ראש הממשלה. ראשי ממשלה שבאו בעקבותיה העסיקו יועץ תקשורת, דובר לעיתונות פנים, דובר לעיתונות חוץ. היא רצתה לשכה קומפקטית, ובעיקר הקפידה שלא תהיינה הדלפות ממנה. היא ניסתה לא להעניש כתבים על מאמר זה או אחר. פעם אחת ביטלה ארוחת צהריים עם חברי מערכת הווישינגטון פוסט לאחר שהוא פרסם מאמר ביקורתי מאוד על ישראל בשל הפלת המטוס הלווי בפברואר 1973.¹⁴

היא סירבה לקיים מסיבות עיתונאים סדירות לכתבים המקומיים, אך חרגה מעמדה זו בעת שקיימה מסיבת עיתונאים לאחר פרסום דו"ח ועדת ראש הממשלה לילדים ולבני נוער במצוקה (ועדת כץ) ביולי 1973. הנושא היה חשוב מאוד וקרוב ללבה והיא רצתה שהנושא יקבל פרסום מירבי.

פעם בשנה היא הופיעה בארוחת הצהריים המסורתית מטעם ועדת העורכים על מנת לציין את ה-29 בנובמבר, יום החלוקה. לאחר הארוחה היא השיבה על שאלות שבדרך כלל הוכנו מראש ולא ניתן היה להוסיף שאלות הבהרה במקום. בכך היא לא הייתה שונה מראשי הממשלה שקדמו לה או אלה שבאו בעקבותיה. אחד מהמכשירים להעביר את עמדותיה לציבור בישראל היה הענקת עשרות ראיונות לעיתונות הישראלית בייחוד בערבי חגים, כערב יום העצמאות או ראש השנה. ראיונות שהעניקה לכתבי חוץ, וכאלה היו עשרות במהלך חמש שנות כהונתה כראש הממשלה, ניתנו בין היתר בתנאי שלא תישאלנה שאלות בנושאים אישיים כחיי הפרטיים, משפחתה, קשריה עם בעלה ועם אחרים, ילדיה ונכדיה, ועל דעותיה בנושאי מיגדר ומעמד האישה. בעת כהונתה לא היה קיים תפקיד של יועץ ראש הממשלה למעמד האישה. בממשלותיה לא כיהנו שרות ומספר השגרירות שהיא מינתה היה זעום.

¹⁴ ג'רוזלם פוסט, 28.2.1973.

משגה יום הכיפורים

אחד המשגים החמורים ביותר בתחום התקשורת היה במלחמת יום הכיפורים. היא סירבה בעקשנות להעניק ראיונות לכתבי פנים או חוץ, הופיעה בטלוויזיה פעם אחת וקיימה מסיבת עיתונאים אחת לכתבים זרים. קרוב לוודאי שחששה משאלות מביכות כגון אי מוכנותה של ישראל ערב מלחמה זו, אחריותה לכך ומי עשוי לתת את הדין על כך. עם זאת, היא הייתה זאת שהחליטה כי כל דובר שיופיע בפני העם בשם הממשלה ייקבע על ידה. היא קבעה לכן כי שר הביטחון משה דיין לא יופיע בטלוויזיה ב-8 באוקטובר 1973, אחרי שאחד מעורכי העיתונים דיווח לה על הופעה פסימית במיוחד של שר הביטחון בפני ועדת העורכים לאחר כישלון מתקפת הנגד של צה"ל, ובמקומו הופיע האלוף אהרון יריב, שהפך להיות למעשה דובר הממשלה. את תידרוכי הרקע לכתבים זרים העניק האלוף שלמה גזית בכישרון רב. מאחר שגולדה לא קיימה קשר ישיר עם העם, נראה היה כי יש לה מה להסתיר. כישוריה האישיים למצוא מסילות אל העם לא עמדו במבחן כי היא החליטה לא להופיע בציבור. היא ידעה כי תישאלנה שאלות לא מחמיאות. היא גם לא נפגשה עם ועדת עורכים במהלך המלחמה, לעומת שר הביטחון, שהקפיד להיפגש עם ועדת העורכים פעם ביומיים. היא גם כמעט שלא יצאה ממשרדה לבקר בחזיתות או בבתי חולים. פעם נסעה לשדה התעופה לוד לקבל פני מטוס תובלה אמריקני שנחת עם תחמושת לאחר הפעלת רכבת האוויר האמריקנית. רק לאחר שנכנסה הפסקת האש לתוקפה ביקרה את החיילים בצד המצרי של תעלת סואץ וברמת הגולן.

החלטתה שלא להיחשף בפני הציבור הישראלי, כתב אחד מהביוגרפים שלה, הביאה לכך שמעטים ידעו כי העניינים התנהלו בתבונה ובשיקול דעת על ידי גולדה מאיר. התחושה שרווחה בציבור הייתה כי המדינה מתנהלת ללא יד מכוונת, ואם גולדה השרתה אווירה של איתנות, הרי התחושה הזו לא חלחלה לאוכלוסייה הרחבה והותירה אותה חשופה לשמועות.¹⁵ גישה של גולדה לנושאים סודיים התנקמה בה בשעת המבחן הגדולה ביותר של מדינת ישראל ושלה אישית.

אחת הטרגדיות הגדולות של גולדה מאיר היא כי הגיעה לשיא כוחה והשפעתה בעת שכבר הייתה עייפה, זקנה ולמעשה מנותקת מהדור הצעיר בישראל שחיפש חיים יותר נורמליים, מעניינים, ונהה אחרי בידור ורכושנות.

¹⁵ מירון מדזיני, *גולדה: ביוגרפיה פוליטית*, תל-אביב, ידיעות אחרונות, 2008, ע' 562.

היו אלה ערכים מנוגדים ביסודם לערכים שעליהם גדלה ואותם ניסתה להטמיע בקרב הדור הצעיר. הנתק מהדור הצעיר בא לידי ביטוי גם ביחסה לאמצעי התקשורת. היא הבינה כי עיתונות חופשית היא חיונית לקיומה של חברה דמוקרטית, אבל בהיותה מוצר של ביורוקרטיה מפלגתית ריכוזית היא לא סמכה על אמצעי התקשורת שידעו לספק לעם את המידע האמיתי והמדויק על המתחולל בישראל כדי שיוכל לשפוט בצורה אובייקטיבית את פעולות ממשלתו. היא סברה כי לפעמים זכות הציבור "לא לדעת" הכול עולה על "זכות הציבור לדעת". היא האשימה עיתונאים ברדידות, בשטחיות ובחוסר רצינות, אבל מעולם לא רצתה לפגוע בחופש העיתונות על ידי חקיקה מגבילה. היא סברה כי העיתונאים חייבים לרסן את עצמם ולהימנע מטיפול בנושאים שהיא ראתה אותם כרגישים. למרות העובדה שדגלה בחופש העיתונות, היא ראתה בתקשורת לעתים קרובות גורם מסוכן לשלטון כי זה עלול לחבל בהרגשת הביטחון של העם ובנכונותו להקריב קורבנות אם ידרש. אחרי מלחמת יום הכיפורים העיתונות לא חדלה מלהלקות את עצמה בשל חלקה בהרגעת הציבור ערב התקפת הפתע של צבאות מצרים וסוריה, וקנתה את גירסת "גורמים יודעי דבר" בממשלה ובצה"ל כי העניינים בשליטה. גישתה של גולדה לעיתונות הושפעה מאוד גם מאמונתה במה שהיא ואחרים קראו "צדקת הדרך", והיא לא הייתה מוכנה לקבל ביקורת על ערכי יסוד.

לאחר מותה מלאה הארץ דברי שבח והלל על תרומתה לעם ולמדינה. עיתונים מעטים מתחו עליה ביקורת. בלט בהם הארץ שעורכו, גרשום שוקן, שיבח במאמר מערכת את: *סמכויותיה ותקיפותה [...] ודבקות בלתי נלאית במטרה [...] אבל חוסר ראית הנולד ודמיון לגבי השאלות המדיניות הגדולות המעיבות על המדינה [...] יש משום טרגיות בכך שעל אף מסירותה וכושר המנהיגות שהיו בה ללא ספק, הוטל עליה בערוב ימיה תפקיד שהוא מבחן עילאי למדינאי מחונן - תפקיד אשר היה גדול וכבד בשביל גולדה מאיר.*¹⁶ מעריב קלע יותר למטרה בעת שכתב בהספדו: *שילוב נדיר של אומץ ללא שמץ של קלות ראש, של גאווה ללא שמיניות של התנשאות, של חוכמה ללא אבק של התחכמות, של פשטות ללא העמדת פנים, של עקשנות ללא התעלמות מגבולותיה, של נאמנות ללא ויתור על*

¹⁶ הארץ, 10.12.1973

עצמיות - שילוב זה הוא אשר העלה את גולדה מאיר לשורה הראשונה של מנהיגות במפלגתה, בתנועת העבודה, במדינה ובעם.¹⁷

¹⁷ מעריב, 10.12.1973

על תיעוד בעל פה כמקור היסטורי: הכרעותיו הגורליות של מנחם בגין ופרישתו¹

אריה נאור

באדיבות: מרכז מורשת בגין

דרכם של היסטוריונים, כמוהם כשופטים, להעדיף מקורות ראשוניים ובלתי אמצעיים על פני מקורות משניים ומקורות מתווכים מובנת מאליה. מסמך שנכתב בזמן ההתרחשות עולה באיכותו על זכרונותיו של בעל הדבר, גם אם נניח – ולא תמיד אנו רשאים להניח – שהזכרונות משקפים באמת את מחשבותיו בשעת כתיבתם על מעשיו שעשה שנים רבות לפני כן.

לעיתים גם דברים שבכתב בשעת מעשה באים לכסות ואינם באים לגלות, ועל אחת כמה וכמה דברים שבכתב ודברים שבעל פה שנאמרו או נכתבו לאחר מעשה. ככל שארוך פרק הזמן שבין העשייה ובין הדיווח עליה כך גדול הסיכון שבהסתמכות על דברים אלו בלי בדיקה נוספת. בין שמדובר בעושי ההיסטוריה עצמם ובין שמדובר בעדים למעשיהם, יש במרחק הזמן כדי להוליד אנכרוניזם, או הטייה בהבנת העבר, או עיוות תפיסה בלתי מכוון בהבנת העבר, או עיוות מכוון של העבר לצורך הצדקה עצמית או הפללת יריבים ומתחרים. וכבר היו דברים מעולם, שמרואיינים פיארו את עצמם, המעיטו את דמות חבריהם וניסו להציג את מעורבותם כאילו היא שהביאה

פרופ' אריה נאור, ראש החוג לפוליטיקה ותקשורת במכללה האקדמית הדסה, פרופסור אמריטוס באוניברסיטת בן-גוריון, יו"ר הוועדה האקדמית של מכון ז'בוטינסקי בישראל, לשעבר מזכיר ממשלת בגין.

¹ הרצאה ביום העיון השנתי לתיעוד בעל פה בנושא: תרומת התיעוד בעל פה לכתיבת ביוגרפיות של ראשי ממשלה בישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2013.

לידי התוצאה החיובית, או הייתה ניסיון מפוכח מתוך אומץ לב למנוע את התוצאה המזיקה. הרי אדם הוא רק אדם ולעיתים גם זה לא, כפי שנהג לומר בידיש ראש הממשלה לוי אשכול.

ואף על פי כן יש לתיעוד בעל פה ערך רב להיסטוריוגרפיה, משלוש בחינות: אחת – עדות על מעשים שלא תועדו בדרך אחרת, או מעשים שהעדוּת הישירה והמידית עליהם נגנזה, שתיים – שפיכת אור על כוונותיהם של עושי ההיסטוריה ומניעיהם, ושלוש – פענוח הקשרים סמויים ומסורים סמויים שיש במעשיהם, או במסמכים שהוכנו בשעת מעשה. אופייה של הבחינה הראשונה הוא דיווחי. אופיין של שתי הבחינות האחרות הוא פרשני. אדגים את הדברים מתוך התייחסות להכרעותיו של מנחם בגין בהשכנת השלום עם מצרים, בהפצצת הכור הגרעיני של עיראק ובפרישתו. בשני העניינים הראשונים אסתמך על עדותי שלי, ובעניין השלישי על עדויותיהם של אחרים.

חוזה השלום עם מצרים

אחרי שובו מביקורו הראשון כראש ממשלה בארצות הברית ופגישתו עם הנשיא קרטנר נסע בגין לרומניה, להיוועד עם הנשיא צ'אושסקו. בשיחה זו התרשם צ'אושסקו משאיפתו של בגין לעשות שלום עם מצרים, על אף חילוקי הדעות שהיו ביניהם בעניין הפלסטינים, ואגב - גם בעניין האידיאולוגיה הסוציאליסטית ותורת מרקס. לימים אמר הנשיא סדאת שהחלטתו לבוא לירושלים גמלה בליבו אחרי שגם הוא נועד עם צ'אושסקו. זה לא היה הגורם היחיד, ולהודעה המשותפת של ארצות הברית וברית המועצות בדבר כינוסה של ועידת ג'נבה מחדש היה המשקל המכריע בהחלטה האסטרטגית של סדאת. אולם ברור שביקור בגין ברומניה היה בעל ערך והשפיע על התפתחות תהליך השלום. מהמסמכים בני הזמן אנו למדים על השתלשלות הביקור רק את העובדה הפורמלית, שצ'אושסקו הזמין את בגין לביקור בבוקרשט ובגין נענה להזמנה. אולם זה אינו עיקרו של סיפור המעשה, ומעשה שהיה כך היה: בקבלת הפנים לרגל 4 ביולי שנערכה בגן ביתו של שגריר ארצות הברית בישראל פגש בגין בשגריר רומניה, יון קובאץ'. אחרי דברי נימוס קצרים הוא נטל את מרפקו של השגריר, פסע אתו הצידה ואמר לו שהוא עומד לצאת לוּושינגטון, ואם צ'אושסקו יזמין אותו ישמח לבקר אצלו אחרי שובו מוּושינגטון. למעשה הזמין בגין את עצמו לבוקרשט. עד כמה שזכור לי לא תועדה השיחה בגינת ביתו של שגריר ארצות הברית, ומכל מקום לא תועד הנימוק שנתן בגין בחוג

מצומצם ליוזמתו זו: הקשר ההדוק של צ'אוססקו עם סדאת. אם ישוכנע השליט הרומני שיש על מה לדבר ייתכן שישפיע על עמיתו המצרי. רק מעדויות בעל פה של עמיתי מנכ"ל משרד ראש הממשלה ד"ר אליהו בן אלישר ז"ל ושלי אנו יודעים היום על יוזמת בגין לבקר ברומניה כחלק מהמערכה שניהל באותו קיץ למען פתיחת משא ומתן לכריתת שלום עם מצרים.

יוזמותיו של בגין ביטלו את אסטרטגיית השלבים של הנרי קיסינג'ר, שהייתה מקובלת על ממשלות גולדה מאיר ויצחק רבין, ולפיה השלום יושג בשלבים, צעד אחר צעד. בגין רצה לחולל את המפנה בבת אחת, לחדול מהסכמי הביניים ולדלג היישר לחוזה השלום המלא שבמסגרתו יסתיים מצב המלחמה וייכנו יחסים דיפלומטיים מלאים בין שתי המדינות. כך תצא מצרים ממעגל המלחמה בישראל, ובלעדי מצרים לא תיכון קואליציה עוינת שתוכל לאיים בנשק קונוונציונלי על קיומה של ישראל. לשם כך הציג בגין תוכנית גמישה מבחינה נוהלית לצד נכונות לויתורים טריטוריאליים למצרים ולסוריה: A substantial withdrawal in the Sinai Peninsula and a certain withdrawal on the Golan Heights.

תכנית זו הוצגה לפני הנשיא קרט ועוזריו אחרי אישורה המוקדם בממשלת ישראל. הדברים אמנם כתובים בפרוטוקול דיוני הממשלה, אולם מלוא משמעותם מתחווה רק כשמוסיפים עליהם את עדויותיהם של מקורבי בגין. על ידי זה מתברר מדוע מינה את משה דיין לשר החוץ על אף התנגדות ציבורית, ביקורת מבית ומתיחות קשה עם המפלגה הליברלית, שותפתו בליכוד, שביקשה את התיק המעניין הזה לאחד מראשיה.

בשיחה שהייתה לי עם בגין בינואר 1977 כארבעה חודשים לפני בחירות "המהפך" למדתי שהוא מתכוון לעשות שלום עם מצרים, אם יזכה בבחירות. בשיחה בביתו בשבת 19 בנובמבר 1977, שעות אחדות קודם שנחת בישראל מטוסו של הנשיא סדאת, אמר לי בגין שהוא חולם על כך מאז 29 בנובמבר 1947. הוא לא ראה מלשכת ראש הממשלה דברים שלא ראה ממצודת זאב, אם תותר לי פרפרזה על דבריו של ראש ממשלה אחר. התנגדותו להסדרי הביניים וביקורתו על רבין בהקשר זה מקבלת משמעות שונה כשמבינים את מכלול פעולותיו גם בעזרת התיעוד בעל פה הפרשני. בהסדרי הביניים ראה התרחקות מהשלום, לא את קירובו. ומשניתנו המושכות בידיו החל לפעול לכריתת שלום מלא. לכן התעקש במהלך המשא

ומתן על פרטים ופרטי פרטים. הנה דוגמה אחת, המובהרת על ידי עדות בעל פה שמסר ד"ר מאיר רוזן, היועץ המשפטי של משרד החוץ בזמן המשא ומתן: התעוררה שאלה מה יהיה הדין במקרה של סתירה בין חוזה השלום של מצרים עם ישראל ובין חוזה ההגנה של הליגה הערבית, המחייבים את כל חברות הליגה לחוש זו לעזרתה של זו כשאחת מהן שרויה במלחמה. נניח שפורצת מלחמה בין ישראל ובין סוריה. אם נקבל את התיזה של המשפטנים המצרים שאין לחוזה השלום עם ישראל עדיפות נורמטיבית על פני חוזה ההגנה של הליגה הערבית יכול להתהוות מצב אבסורדי של ריקון חוזה השלום מתוכנו. לכן דרש בגין לקבוע במפורש שכל התחייבות קודמת בעניין זה נסוגה מפני חוזה השלום עם ישראל. מי שקורא את הפרוטוקולים של הדיונים הטכניים לכאורה אינו יורד לעומקה של הלכה זו בלא להיעזר בפרשנות, בתורה שבעל פה המנהירה את הטקסט המשפטי הסבוך. התקשורת של בגין בעניין זה ובעינינים אחרים הדומים לו עוררה עליו את חמתם של קרטור וסודאת, שהעדיפו להשטיח את הבעיות כדי להגיע במהרה לחתימה. לא כן בגין.

דוקטרינת בגין

דוגמה אחרת נוכל ליטול מהדיונים הממושכים על הפצצת הכור הגרעיני של עיראק ויצירת דוקטרינת בגין. הדיונים היו ממודרים ביותר. תחילה היו בסוד העניין רק חברי ועדת השרים לענייני ביטחון ומספר מצומצם ביותר של עוזרים. בלשכת ראש הממשלה היו באותו שלב ראשוני רק שני שותפי סוד – המזכיר הצבאי תא"ל אפרים פורן ז"ל ואני. בוקר אחד עמדנו, פורן ואני, בפתח חדרו של בגין והנה הוא בא, וכמו שכתוב בספר שמות "ויפן כה וכה וירא כי אין איש" מלבדנו ואז אמר לנו כממתיק סוד: *אתמול, בדרכי הביתה ראיתי ילדים משחקים בגן, ואמרתי לעצמי: אנחנו לא ניתן למנוול הזה [כלומר סדאם חוסיין] לעשות לשליימלאך ולשורהלאך שלנו את מה שעשו להם שם. פירושים, כמדומני, מיותרים. זה היה סימן מובהק שבגין מתייחס לנשק גרעיני בידי אויבי ישראל הזוממים להשתמש בו נגדה בקטגוריות של שואה פוטנציאלית. אם כך, היה ברור לשנינו שהוא לא יניח לעניין זה. ואכן, כחודש לפני הבחירות לכנסת ביוני 1981 היה דיון בוועדת השרים לענייני ביטחון ואחר כך עשה אחד השרים שהתנגד למבצע ניסיון אחרון להניא את בגין מהפצצת הכור. הוא אמר לו שאולי מוטב להקדים לתקוף את הטילים הסוריים בבקעת הלבנון המאיימים על פעולות חיל האוויר שלנו בצפון. בגין השיב לו, כי ברור שלא תהיה אפשרות לעשות את*

שני המבצעים בזה אחר זה. ואז הוסיף משפט המלמד על שיקול מרכזי שהיה לו לגבי העיתוי: *איש אינו יודע, כך אמר, מה יהיו תוצאות הבחירות. ייתכן שבעוד חודש יישב בחדר הזה שמעון פרס. אתה יודע, אמר בגין לאותו שר, שהוא לא יורה לעשות את הפעולה הזאת משום שכך כתב לי ואתה ראית את המכתב. ואני אינני מוכן לרדת מן הבמה ולהשאיר את הבעיה הזאת לילדים שלנו.*

הדברים הללו לא נכללו בפרוטוקול הדין, משום שהם נאמרו אחרי סיומו. הם מלמדים מה היה מקומם של שיקולי הבחירות בהכרעתו הסופית של בגין. באותו זמן היה בגין ראש הממשלה ושר הביטחון, ולפניו הייתה הנחת העבודה של חיל האוויר שקרב לוודאי שלא כל המטוסים ישובו מהמבצע. כל מי שעיניו בראשו מבין שאילו כך היו הדברים מתפתחים היה נגרם למערכת הבחירות של בגין נזק קריטי. הוא היה מוכן לכך, משום שראה בחיסול האיום הבלתי קונוונציונלי על ישראל את השלמת מפעל השלום עם מצרים: להגן על ישראל מפני איום על עצם קיומה.

פרישתו

נחתום בהתפטרותו של בגין. פרוטוקול הדין בממשלה ב-28 באוגוסט 1983 אינו מגלה הרבה. הנה הוא כמעט בשלמותו: *רבתיי, חברי הממשלה, עכשיו אמסור הודעה אישית. אני רוצה לציין שאין לה כל קשר עם הדין שהתקיים היום בישיבה ולא עם דיונים אחרים שהתקיימו בזמן האחרון. הסיבה שבגללה אני מוסר את ההודעה היא אישית לחלוטין, אך אינני יכול עוד לחכות עם הודעה זו, ולכן, אני מוסר אותה כחוק. אמנם מלכתחילה אבקש סליחה, מחילה, וכפרה. אם יינתנו לי, אינני יודע.*

ידידים יקרים, אני מודיע בזה לממשלה על כוונתי להתפטר מתפקידי כראש ממשלה. אני לא יכול יותר למלא את התפקיד הזה ואני באתי באופן מיוחד לישיבה זו של הממשלה, כדי למסור את ההודעה, משום שבזה קשור תהליך קונסטיטוציוני מיוחד, וכל עוד לא מסרתי את ההודעה הזאת התהליך הזה כלל לא יתחיל.

(השר י' מרידור: אדוני ראש הממשלה, אני מציע לממשלה לא לקבל את הודעתך, לפחות בשלב זה, ואני מציע לראש הממשלה לצאת לחופשה של שבועיים-שלושה, לחשוב היטב בדבר, ואחר כך לחזור אלינו.)

אין סידור קונסטיטוציוני כזה, שהממשלה זכאית לא לקבל הודעה כזאת של ראש ממשלה. כמובן, אני יכול לחזור בי.

[.....]

רבותי היקרים, ידידיי.

אני מודה לכולכם ולכל אחד מכם לחוד על הדברים העמוקים, הטובים, והלבביים שהשמעתם בישיבה זו. אני מתאר לעצמי שכל אחד מכם יודע שלא בקלות קיבלתי החלטה זו. עובדה היא שלא נועצתי בחברים היושבים סביב שולחן זה משום שזו החלטה שקיבלתי אותה אחרי שיקולים רבים מאוד ועמוקים.

ישנה פנייה מחברים שאשקול מחדש. אני שואל: האם החברים שהשמיעו פנייה כזאת, שאני יודע את ערכה ואת כל הרגישויות הקשורות בה, מניחים לרגע שעד אשר קיבלתי את ההחלטה להודיע על כך לחברים בישיבה רשמית לא שקלתי? היום אין לי אלא להשיב בשאלה כזאת ואין לי עוד מה להוסיף.

ברצוני להודות לכם, לכולכם, על שיתוף הפעולה וההבנה שהיו מנת חלקי בישיבי כאן עמכם.

כן, נכון, היו תקופות קשות ולפעמים צריך אדם לקבל החלטה כשהוא יודע את כל הבעיות הקשות הקשורות בה. אני הגעתי למסקנה זו ולא הגעתי אליה כדי להביא לאיזו שהיא תוצאה שאנחנו מקווים שלא תהיה כזאת, אלא משום שלא יכולתי אחרת.

מדוע אפוא התפטר בגין? הוא אמר רק שאיננו יכול יותר למלא את התפקיד הזה, והוא החליט להתפטר מתפקידו אחרי שיקולים ממושכים. מדוע חש שלא היה יכול עוד למלא את תפקידו? מה היו השיקולים ומה קבע את העיתוי?

על שיקוליו לא אמר דבר וגם לא הסביר מדוע הסתגר ולא יצא מביתו אלא לטיפולים רפואיים בבית חולים, לאזכרה השנתית לרעייתו בהר הזיתים, ולהבדיל – לחתונת נכדתו. בהסתמך על מקורות שבכתב ועל דבריהם של מקורבים ניסיתי לשחזר את התהליך שהביא את בגין לידי מסקנה שאין עוד ביכולתו למלא את תפקידו. הסיבה העיקרית לכך הייתה מה שהוא עצמו כינה "טרגדיה" באחת מהתייחסויותיו האחרונות למלחמה

בלבנון. ביטויה הראשוני של הטרגדיה הוא מספרם של החללים. יעקב מרידור, קודמו של בגין בפיקוד על האצ"ל והשר המקורב אליו ביותר בממשלתו השנייה, העיד בעל פה שמספר חללי צה"ל הוא הסיבה העיקרית ששברה את רוחו. הדברים שאמר מרידור נתמכים בדברים שאמר סגן ראש הממשלה שמחה ארליך למזכיר הצבאי של בגין, תא"ל עזריאל נבו: עליזה בגין טלפנה אל ארליך וביקשה ממנו להתערב כדי שלא יעבירו אל בגין בשעות הלילה את הידיעות על הרוגים במלחמה. היא סיפרה לארליך שלמשמע הידיעות על חללי צה"ל בגין בוכה ואינו יכול לישון. דברים אלו מתקשרים עם רישום שערך אחד המשתתפים בהתייעצות עם קציני צה"ל ב-12 ביולי 1982, דהיינו כחודש אחרי תחילת המלחמה. הנושא היה מבצע שתוכנן לכיבוש ביירות. בגין דחה את הרעיון, ומדבריו השתמעה התייחסותו לעניין מחיר המלחמה: *כשאני מדבר על שיקול ביחס לאבידות, אמר, אם הן תהיינה על פי הכרתנו מינימליות במספר האנשים, או שזה יכול להגיע למספרים גדולים של עשרות רבות. עשרות רבות של הרוגים בצידנו זה כבר מספרים גדולים. לא אתן את ידי לפעולה שאפשר לחשוב עליה שתביא עמה עשרות הרוגים. לא אוכל. וכמו שלא אוכל להשלים עם עשרות אבידות מלכתחילה בצידנו כך לא אוכל להשלים עם מאות הרוגים בקרב האוכלוסייה האזרחית של הצד השני.*

מכיוון שהנחת העבודה של "מבצע שלום הגליל" הייתה שהוא יימשך כשתי יממות לעומק 40 ק"מ היה מקום להניח שלא יהיו לצה"ל "עשרות רבות" של חללים. בקיץ 1983 כבר היה מספרם קרוב ל-500. יום אחד בדיון עם סגן שר החוץ יהודה בן מאיר על ענייני הסברה קטע בגין את דבריו של בן מאיר בשאלה: מה לעשות עם החללים? גם יעקב מרידור שמע מפיו שאלה בנוסח דומה. מפגיני "שלום עכשיו" קיימו משמרת מחאה מתמדת מול ביתו של ראש הממשלה והציבור שם שלט ועליו מספר החללים עד אותו יום. גם בלעדיהם העיק עליו מספר החללים עד שלא היה יכול להמשיך. כאיש הדר לא העלה על דעתו לגלגל את האחריות על אחרים, גם לא על מי שהטעה אותו, משום שבהתאם להשקפתו ראש הממשלה אחראי לכל מעשיו. כפי שאמר ליצחק רבין בדברי שבח על מבצע יונתן לשחרור בני ערובה מאנטבה: *לראש הממשלה יש טיפ-טיפה נוספת של אחריות – אחריותו האישית של ראש הממשלה מעל ומעבר לאחריותה המשותפת של הממשלה.*

על מספר החללים נוספה גם התסבוכת המדינית. בעקבות פרשת סברה ושתילה קבעה ועדת חקירה ממלכתית ששר הביטחון שרון לא היה יכול עוד להמשיך בתפקידו, והיא העירה גם לגבי דיוני הממשלה ומעורבות ראש הממשלה. כשקיבל בגין את הדו"ח בפברואר 1983 הוציא מפיו בפעם הראשונה את האפשרות שיתפטר מתפקידו. שר המשפטים משה נסים ומזכיר הממשלה דן מרידור שכנעו אותו שהדבר לא התבקש מן הדו"ח. במאי 1983 נחתם הסכם שלום בין ישראל ובין לבנון. בגין הביא את ההסכם אל נשיא המדינה חיים הראצוג ואמר לו: *ההסכם הזה אינו שווה את הנייר שעליו נכתב*. ועוד לפני כן, בספטמבר 1982 פרסם הנשיא רייגן את תכנית השלום שלו המתבססת על נסיגת ישראל כמעט מכל שטח יהודה ושומרון ומרצועת עזה. בגין יצא למסע הסברה בארצות הברית בנובמבר, ואז נפטרה רעייתו, אהובת נעוריו עליזה והוא לא היה לידה. מעולם לא התגבר על כך. אולם להערכתי לא בשל האבל פרש אלא בשל תודעת אחריותו כראש הממשלה להתהוות הטרגדיה של המלחמה בלבנון. הערכה זו מגובה בקטעי עדויות בעל פה, במספר זעום ביותר של מסמכים כתובים ובהכרות רבת שנים.

יצחק שמיר, ראש הממשלה השביעי, נהג לבקר אצל בגין פעם בחודשיים, וכך העיד בזכרונותיו:

אני סבור ששמח לראותני, אבל שנינו לא קורצנו מהחומר המציג שאלות אישיות, או מבקש לחדור לרשות הפרט. מעולם לא ניסיתי לברר עמו מה הרגשתו האמיתית ביחס לאורח חייו או להתנתקותו החדה והחרפה מן החברה – והוא לא הפגין מעולם שמץ של רצון לדבר אתי על כך. היו בינינו עוד הסכמים בלא מלים: מעולם לא שאלתי בעצתו (אף על פי שלפעמים חשתי פיתוי עז לעשות זאת) והוא לא הציע אותה מעולם. הוא בחר לו נתיב שהוליכו הרחק מכל השתתפות פעילה ומכל שמץ של אחריות, ולו תיאורטית וקלושה, לכל היבט של העניינים העומדים ברומו של העולם הלאומי.

לא נרשם פרוטוקול בשיחותיהם, והעד היחיד לפגישותיהם, יוסי אחימאיר, מספר ששררה ביניהם תמימות דעים. אולם אין בכך כדי לשפוך אור חדש על נסיבות פרישתו של מנחם בגין.

ליפתא - זיכרון ושכחה בקרב המתיישבים היהודיים: מקומו של האחר רשמים מתיעוד בעל פה של יהודים שגרו וגרים במקום

אילן שטייר

מוקדש

לעזיז סידו (סיידוף) שטבע בברכת המעיין של ליפתא
בטרם מלאו לו חמש שנים, בשנת תשי"ג (1953).
למטלוב יוחנן שחיי בליפתא שישים שנה
ונפטר בסוכות תשע"ב (2012) בגיל קרוב לתשעים.

ליפתא הוא כפר פלסטיני נטוש משנת 1948 ושרידיו, "גרעין הכפר",
נמצאים בכניסה המערבית של ירושלים, בגיא מרהיב עין עם נוף מגוון ועוצר
נשימה. הכפר הפלסטיני יושב על יסודות קדומים שטרם נחקרו.¹ עם זאת,
יש המזהים את המקום על מי נפתוח הנזכרת במקרא. המעיין השופע
באזור והסמיכות לדרך היורדת מירושלים ליפו השפיעו על ישובו של המקום
והפכו אותו לאתר ייחודי מבחינה נופית, אדריכלית ותרבותית.²

מתוך הממצאים הגלויים ועדויות בכתב, ברור כי במשך מאות השנים
האחרונות התקיים במקום ישוב חקלאי מסורתי אינטנסיבי. התמונה

אילן שטייר, יליד ותושב ירושלים, היסטוריון ומתעד בעל פה. מייסד וחוקר
ראשי במיזם "עושים היסטוריה" הכולל הוצאה לאור, מחקר, איתור ופיתוח
סביב תיעוד היסטורי וביצוע פעולות להנגשה של תיעוד.

¹ בראשית שנת 2015 אישרה מועצת אונסק"ו ישראל את הכנסת ליפתא לרשימה
הטנטטיבית הישראלית של אתרי מורשת עולמית. ביוני 2015 קיבלה הכרזה זו תוקף
כאשר בפריז, במטה אונסק"ו נוספה ליפתא לרשימה הטנטטיבית העולמית. בכך
החלה ההכרה באתר ונסללה הדרך לחקירת האתר ולשימורו המיטיב.

² למשל ראו: ליפתא – סקר אורבני ראשוני, אדר' אבי משיח, מחלקת השימור, רשות
העתיקות, יולי 2008 –

http://www.iaa-conservation.org.il/Projects_Item_heb.asp?subject_id=.6&site_id=3&id=114

האורבנית שפוגש המבקר באתר כיום, מלמדת בצורה ייחודית על התפתחות טכנולוגיות הבניין המקומיות החל מבנייה ראשונית כמו גידור מערות חציבות ועד הקמת בתי קומות על קשתות אבן ובהמשך על גבי פסי ברזל ("רלסים"). אדמות הכפר ליפתא הגיעו עד הר הצופים, אך חלקן נמכרו בהדרגה לבניית השכונות של העיר החדשה ירושלים. רבים מערביי ליפתא הפכו מחקלאים לבנאים, לסוחרים ולבעלי מקצועות עירוניים וניהלו אורך חיים כפרי ועירוני מעורב.

אחד הפנים הידועים פחות של האתר הוא ההתיישבות היהודית במקום החל משנת 1948 ועד היום. לאחר בריחת ערביי ליפתא מהמקום בראשית מלחמת 1948, התיישבו במקום יהודים שנמלטו משכונות בהן התנהלו הקרבות בירושלים. כמה עשרות משפחות התרכזו אז ב"ליפתא עילית", בבתים שכיום משויכים לשכונות רוממה, קרית משה וגבעת שאול. במהלך שנת 1949 יישובה הסוכנות היהודית בליפתא מאות משפחות של עולים מתימן, שאכלסו את הבתים בעיקר בחלק התחתון של הכפר שאז עוד היו בו מאות מבנים. בין 1951 ל-1953 הגיעו לכפר כמה עשרות משפחות מעולי כורדיסטן שהתקבצו ממספר מעברות ברחבי הארץ. בסך הכל נאמדת אוכלוסיית ליפתא היהודית בשיאה, במחצית השנייה של שנות החמישים – ביותר מ-3,000 נפש, קרוב למספר התושבים הפלסטינים ששכנו בכפר בשיא התפתחותו – באמצע שנות הארבעים של המאה שעברה.

במאמר זה אביא עדויות מפי אנשים שחיו בליפתא ואחדים שחיים בה גם כיום. הראיונות והשיחות הן לקט מתוך מפגשים שהתקיימו במהלך חמש השנים האחרונות בהן פועלת "הקואליציה להצלת ליפתא"³ שחת ממשימותיה היא איסוף תיעוד על תולדות ליפתא והקהילות שחיו במקום.

³ "הקואליציה להצלת ליפתא" ("הקואליציה"), שזכיתי להיות בין מקימיה ומוביליה, פועלת מראשית שנת 2011 כהתארגנות התנדבותית שמטרתה למנוע מימוש מרכז (ים/405/2010) לשיווק אדמות בגרעין הכפר הפלסטיני הנטוש ולמנוע מימוש תכנית בניין ערים (תב"ע 6036) שעניינה הקמת שכונת יוקרה ופיתוח תשתיות במקום. עתרנו נגד מובילי המרכז באמצעות עו"ד סאמי ארשיד לבית המשפט לעניינים מינהליים בירושלים (תע"מ 8661-03-11). בסיום הדיון הורה השופט יגאל מרזל ב-6 בפברואר 2012 על ביטול המיכרז.

'הקואליציה' מאגדת יחד פלסטינאים וישראלים, בעלי מקצועות רלוונטיים ואנשים בעלי זיקה למקום ולערכים שהוא מבטא. על 'הקואליציה', כולל פרטי תיעוד בעל פה שנאספו במהלך הפעולה, ניתן למצוא מידע באתר: <http://www.liftasociety.org/lifta-coalition> ופייסבוק: Save Lifta.

האנשים שאת דבריהם אביא נמנים על העולים מכורדיסטן – יהודים פליטים מצפון עיראק שחיו לפחות שנים אחדות בליפתא, או של ילדיהם שנולדו כבר בארץ וגדלו בליפתא.

בחרתי להתמקד וללקט דברים שאמרו במיוחד על מעמדם ועמדתם כלפי האחר, האחרים בליפתא. אלו בני קהילות אחרות שחיו בליפתא לפנייהם: פלסטינאים ליפתאווים, או איתם יחד: ליפתאים - יהודים ממוצא תימני.⁴

מראה גרעין הכפר ליפתא 2015, מבט מדרום מזרח לצפון מערב, ברקע מצפה נפתוח. צלם: אילן שטייר

השאלות שאברר הן: האם המרואיינים מכילים בסיפור שלהם את הסיפור של האחר ואת נוכחותו? גם כאשר האחרים אינם, אך שרידים חומריים של תרבותם כגון: חפצים, בתים, תשת יות, עצים ופירות, ניכרים בשטח. וקיים גם החזון: האם לאַחַר יש מקום בתמונת ההווה והעתיד של ליפתא אצל המרואיינים?

אחד המפגשים הראשונים שלי עם המתח שבין הצדקת

הקיום של האני והקהילה שלי בליפתא והכרה בקיומם של אחרים ושל סיפור אחר, היתה ביוני 2011, בשיחה טלפונית שהזדמנה לי במהלך פעילות ה"קואליציה".⁵ אישה ממוצא תימני (שלא הזדהתה) ועל פי עדותה התגוררה בליפתא, רצתה שאדע וידעו גם אחרים, שהתימנים הגיעו ראשונים לליפתא. כשהם באו, לא היה אף אחד במקום, הכל היה ריק...

⁴ תודה לנועה מרקוביץ שסיפקה לנו את האבחנה בין ליפתאווים – פלסטינים ובין ליפתאים – יהודים. ראו גם את עבודתה: *לפתא לַפְתָּא*, פרויקט גמר בסטודיו לשימור 2012 בהנחיית שמואל גרואג ואחרים, המחלקה לארכיטקטורה, בצלאל. בהזדמנות זו אני מודה לפעילים ולפעילות להצלת ליפתא. תודה מיוחדת ליוני יוחנן, צביקה אור ולילך צלנב שקראו את טיוטות מאמר זה.

⁵ במהלך ההרשמה לכנס אקדמי שארגנה "הקואליציה" בשיתוף "בצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים" – המחלקה לארכיטקטורה – תחום שימור. לצערי, לא הקלטתי את השיחה וזו הפעם הראשונה שאני מעלה את רשמיה על הכתב. אני מודע לכך שזה אינו תיעוד בעל פה "קלאסי" אך מאחר שלא בחרתי לעסוק בטיבה של המתודה אלא בתכניה ברשימה הזו, אני מסתפק בהבאת המקרה כחוויה פרטית.

ניסיתי להציג לה גירסה אחרת: שמדובר בבתיים נטושים שנעזבו זה מכבר, שפליטים יהודים, משכונת התפר של ירושלים הגיעו לליפתא עוד במהלך קרבות בשלהי שנת 1948, לפני שעולים מתימן באו והזכרתי גם את הכורדים... אך לא עזר לי כלום. הסיפר של הגברת היה איתן. לא היה בליפתא כלום. הסיפר שלה היה שאוב מעומק התודעה והחוויה האישית שלה. הייתי קרוב להשתכנע בעצמי - זה נראה היה יותר מוצק מאוסף הידיעות שהיו לי בשעתו על תולדות המקום.

2015 שלט שהוצב לאחרונה בסמוך לכניסה המערבית של ירושלים כחלק ממאבק התושבים להכרה בזכות הקנין והמגורים שלהם במקום. צלם: אילן שטייר

בעדויות ששמעתי על ליפתא לפני השיחה הזו ואחריה דיברו המרואיינים על המקום, על חוויות אישיות, על סיפור חייהם, משפחתם, קהילתם כחלק ממירקם חיים שלם. בכל השיחות היה לצד האישי גם רובד קהילתי, רובד חברתי ופוליטי שעלו ביוזמת המרואיינים והן בשיתוף פעולה ולפעמים ביוזמת המרואיינים.⁶ במיוחד הדבר בולט בקרב מקצת התושבים שמוסיפים להתגורר בליפתא כיום

ונתונים ללחץ מצד הממסד הישראלי הדורש את פינויים לעומת דרישתם להכרה בזכויותיהם במקום (חלקם גם סרבו מסיבה זו להתראיין).⁷

⁶ אני לא מבחין כאן בין ראיונות ובין שיחות מאחר שלא בכל המפגשים או שיחות הטלפון שקיימנו (מתעדים אחרים ואנוכי) ניתן היה להתכונן מראש ולהקליט. אך לרוב, התקיימו התנאים לראיון "מקצועי" בצורה אופטימאלית.

⁷ בליפתא מתגוררות כ-13 משפחות יהודיות המאכלסות בתים בטבעת העליונה של "גרעין הכפר" למרגלות הכבישים המקיפים את ליפתא מדרום (כביש 1) ומצפון למזרח (דרך "בגין"). בעקבות צווי פינוי שהוציאה רשות מקרקעי ישראל נגד תושבי הבתים הללו בטענה שהם פולשים (2009), עתרו כמה מהם בעזרת עו"ד גל-עד חריש, לבית המשפט העליון בשבתו כבג"ץ (4279/12). לאחרונה, הינחה בית המשפט את המדינה להמציא לתושבים הגרים במקום, חלקם מזה יותר משישים שנה, הסדר פיצוי לפינויים ובכך מוכרת למעשה זכותם על הנכסים בהם הם גרים. ראו עדכון: <http://www.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1158109>.

מתבקש לכאורה כי האחר בסיפר של הישראלי יהיה הפלסטיני אולם נראה כי הדברים מורכבים יותר. בעדויות וקטעים רבים עולה המימסד הישראלי דווקא כאחר, ישראל הראשונה והישראלים הוותיקים, לעתים האשכנזים. אני בחרתי לרכז אמירות מהעדויות על הפלסטינים אך תחילה אציג את היהודים התימנים כאחרים בסיפר.

האם קבלו "הכורדים" את האחרים הללו, הכילו אותם או דחו אותם, וכיצד?

בספטמבר 2012 קיימו חברות ב"קואליציה" סיור בליפתא עם דוד ק. שהגיע לליפתא כילד, גדל במקום וחי בו כצעיר כמעט עשרים שנה עד שלהי שנות ה-60. בתשובה לשאלת אחת המשתתפות התייחס דוד לנוכחות של אחרים בכפר כאשר הם, העולים מכורדיסטן, הגיעו: ... אחרי מלחמת העצמאות היו חלק מהעיר העתיקה שהעבירו אותם לפה, מהשכונה ימין משה העבירו לפה. כל מיני - עשו העברות.⁸ דוד גם אינו מתעלם מהעבר הערבי של הכפר בהשתמשו במונחים: "בנייה ערבית" ו"בתים של ערבים, האורגניל, הטיפוסי,..."⁹ על האנשים הוא מדבר רק במרומז ומתוך ידע כללי ולא חוויה אישית. הוא מספר כי אחרי 1967 ופתיחת הגבול בין הגדה המערבית וישראל, החלו ערביי ליפתא לפקוד ולבקר לעתים את הכפר ואת בתיהם. דוד מציין בסיור את מקומו של המסגד. עוד הוסיף כי המקום שימש בילדותו כבית מגורים אף שידעו שזהו מסגד. הוא מסביר כי הצפיפות היתה רבה ובכל חור שהיה אפשר, גרו.¹⁰

גם ששון ש. שראיינתי היה ילד כשבא לליפתא בשנת 1950 לערך. הוא חי בה עד שהוריו פונו לשיכונים בבית מזמיל (קרית היובל) בשנת 1959/60. שיחתנו התקיימה בצפייה על הכפר מדרום, וששון זכר כי בקורות ליפתא שזורים חיי קהילה יהודית תימנית שהיתה במקום כשהם, הכורדים, הגיעו הוסיף כי רוב התימנים מיהרו לעזוב את הכפר. את המשפחה התימנית האחרונה שעזבה הוא הכיר מקרוב, זכר את שמה, נקב

⁸ הסיור עם דוד ק. התקיים ב-19 בספטמבר 2012 (קובץ מצולם - MVI6181, העתקי הקבצים המוזכרים במאמר נמצאים באוספי הקואליציה). בהמשך הסיור דוד מזכיר את התימנים שהיו בליפתא לפני הגעת העולים מכורדיסטן. תימנים "מכרו" לכורדים שבאו את זכות הישיבה בבתים, בודדים חיו לצידם בכפר עד שלהי שנות ה-60. את הסיור יזמו והנחו פרופ' טובי פנסטר, פרופ' דפנה גולן ואחרים. צילם: עמית חי כהן.

⁹ דוד ק. שם, קובץ: MVI6187.

¹⁰ דוד ק. שם, קובץ: MVI6219.

בפרטים נוספים אודותיה. נראה כי היו עמה יחסי שכנות וקשרים אישיים, לפחות עד שעזבו המשפחות הללו את המקום.¹¹

המרואיינים ידעו לספר כי התימנים הובאו ויושבו בידי המימסד הישראלי – סוכנותי כבר בשלהי שנת 1949.¹² לדבריהם, לתימנים היה קשה בליפתא. הם לא התאימו לתנאים הטופוגרפיים ולהעדר תשתיות במקום. כל התימנים בליפתא גרו למטה, אף שבפועל זוכר כמעט כל אחד מהכורדים את ה"תימני שלו" שגר לידו בליפתא למעלה או זה שמכר לו בית טוב יותר למעלה מזה שהיה בנמצא למטה: בית מרווח יותר, חדש יותר והכי חשוב - קרוב יותר לדרכי הגישה לירושלים הסמוכה.

מטלוב ויוני מספרים על מקרה של העברת בעלות, לכאורה, מידי תימני לידי משפחתם.¹³ מטלוב סיפר כי רכש את ביתו תמורת 50 לירות ואת הארון הערבי העתיק שהיה בבית תמורת 70 או 80 לירות נוספות.¹⁴

¹¹ הראיון עם ששון ש. התקיים ב-16 באוקטובר 2012 (קובץ קול - REC015), בליפתא. לקראת סיום המפגש כאשר בקשתי להציג את חזונו לעתידה של ליפתא ששון לא חזר לציין או להכיר בזכויות האישיות, או הקונקרטריות של ערביי ליפתא על רכושם ובתיהם. מבחינתו הירבונות הישראלית ירשה זכויות קדומות יותר על הכפר מאלו שיש לפלסטינאים כיחידים וכקבוצה. ליפתא נכללת מבחינתו בקיזוז הכולל של הרכוש היהודי שנותר בארצות ערב לצורך הסדר עתידי בין העמים והמדינות.

¹² דוד ק. נזכר בהגעתם למעברת עין הנציב עם בואם ארצה. גם שם הקדימו אותם עולים מתימן. האחרונים שמחו לקראתם, אך הם היו חשדניים לגבי יהדותם של האנשים שבחזותם המיוחדת נתקלו לראשונה. רק אותות וסימנים שנתנו התימנים מתוך העולם התורני המשותף לשתי הקהילות, הסיר במעט את החשש והחשד כי הובאו לכפר ערבי. מתוך ראיון קבוצתי שנערך ב-16 באוגוסט 2012 (קובץ: REC006) במפגש עם ארבעה אנשי ליפתא: בועז ס. שעלה לארץ בגיל 18 בקירוב ולאחר חודשים ספורים הגיע לליפתא וחיי בה עד היום; דוד ק. שכבר הכרנו מן הסיוור (ראו הערה 9 לעיל); מנשה מ. שעלה כילד והגיע לליפתא אחרי שנישא בשנת 1967; ויוני י. שנולד בליפתא כעשר שנים אחרי שהמשפחה הגיעה למקום והוא חיי בה גם היום.

¹³ נקודה מעניינת בפני עצמה היא התעלמות המימסד ממכירת הבתים שבידי התימנים לכורדים והעברתם בין ידיים פרטיות. יש לזכור כי המדינה טוענת כיום לבעלות לכאורה על הרכוש הנטוש בליפתא ואחריות המדינה על שטחיה. בפועל, מדובר בעסקות ללא חוזים ובסכומי כסף פעוטים, אף שהיו מן הסתם משמעותיים עבור מהגרים חסרי פרנסה ועוגן בארץ חדשה. כל זאת, מן הסתם פעולות אלו היו בידיעת פקידי הקליטה וההתיישבות שהוסיפו להיות מעורבים עד סוף שנות ה-70 בנעשה במקום ובפינוי תושבים ממנו בעצמם.

¹⁴ נקודה מעניינת התבררה נוכח היחס בין התשלום לבית ולארון. בראיון עם מטלוב השתתף גם פלסטיני שגדל בליפתא עד 1948. כאשר הסביר מטלוב את הטעם

לדבריו, בעת ביצוע העיסקה אמר לו המוכר התימני שהתכוון בכל מקרה לעזוב את הבית... גם אם לא היה מוצא "רוכש".¹⁵

יוני, בנו של מטלוב, סיפר שהוא מכיר את בנו של התימני המוכר ויש ביניהם קשר לאורך השנים. התרשמתי, שאופייה הלבבי, המכיל והפלורליסטי של משפחת יוחנן סייעו, חרף הזמן הרב שחלף, הרקע השונה והמפגש הראשוני הקצר, ליצור ולקיים תודעת ההשתייכות לבן קבוצת ה"אחר". נראה בהמשך כי גם במפגשים אחרים של המשפחה זו היתה תוצאה דומה ונשמרו קשרים מתמשכים בניה לבין אחרים לאורך השנים.

האחר הפלסטיני ?

ששון התייחס למקומם של הפלסטינאים של ליפתא בחייו:

... המסתננים, שכנראה [היו] אלו שגרו בליפתא והלכו לבידו, בית סוריק. ... יכול להיות שהם היו באים כי היו פה בתים שנשארו עם הרהיטים, עם החפצים שלהם. לפני שאנחנו הגענו... הרי כבר היתה בריחה ב-48 – 49 ונשארו פה בתים. עכשיו... כשבאנו אמרו לנו מהסוכנות יש לך 5 ילדים - 6 ילדים קח בית גדול בקטמון, בבקעה, ... באבו טור. סבתא שלי (שכבר גרה בליפתא - א.ש.), אמרה: לא אתם לא תלכו, ... אמרו לאבא שלי: אתה רק תשב פה כי פחדו שייקחו את הבתים.¹⁶

בהקשר לניצול המשאבים שהתפנו במרחב בעקבות המלחמה ובריחת הערבים, אמר בועז בראיון הקבוצתי: היו מטעים של הגויים... כשעזבו אז ברחו, אז היינו הולכים קוטפים.¹⁷ שאלה: רגע ו... אתם ידעתם, כשהגעתם לפה, כשקטפתם את זה, אתם ידעתם מי גר בבתים לפניכם? דוד: בוודאי! שזה של ערבים, ידענו שהם ברחו.

למחירו היקר יחסית של הארון, הוביל הפלסטיני את מטלוב בשאלות מנחות ומדיקות על טיב הארון, מבנהו וחלקיו ולבסוף פסק בערבית: האדא קזאנה אל עריס – זהו ארון החתן. קרי, ארון טיפוס שניתן לזוג פלסטיני לרגל חתונתם.

¹⁵ מטלוב י. מספר בראיון שקיימו עמו ב-1 ביוני 2012 כיצד בעת שחי בבית ב"ליפתא תחתית", סמוך למעין היה תימני אחד שעמד לעזוב את ביתו סמוך לכביש הראשי למעלה. מטלוב עלה אליו וסיכם על תנאים לקבלת הבית.

¹⁶ ששון ש. ראו הערה 11. והערה טכנית: ... משמעותם שהדברים נקטעו באמירתם או לא נאמרו בשלמותם. לעומת הסימן: [...] שמשמעותו דילוג שבצעתי בתמלול הראיון.

¹⁷ בועז ס. מתוך הראיון הקבוצתי, ראו הערה 12.

בועז: כתוב בתנ"ך: מי נפתוח. מי נפתוח שייך לבנימין. ואם את רוצה לראות, יש אבן של הכותל פה, אז שלא יבלבלו לנו את המוח. שאלה: מי מבלבל את המוח?

בועז: הסוכנות שלך וכל אלה... פה זה בנימין. ארץ בנימין כתוב בפרוש בתורה... לך תראה אבנים גדולות של הכותל. דוד: ברור שפעם היו יהודים. שאלה: אחרי 67 באו ערבים, חזרו לראות? דוד: באו, באו...

בשלב אחר של הראיון הקבוצתי, דוד ויוני העלו חוויות מביקור בסנדור שבכורדיסטן - הכפר ממנו באו משפחות כל המרואיינים. התיאורים על האירוח המופתי במהלך הביקור בכורדיסטן והפגישה עם האנשים שהכירו את דוד בילדותם הובילו להשוואה בין הבתים הריקים שהותירו היהודים בסנדור ובין הבתים הריקים בליפתא.

בועז: אנחנו... חבל שאלה שהלכו לכורדיסטן, אמרתי, חבל שאני לא הולך עם אלה מדריך... חור וחור הייתי מסביר להם (הכוונה לרכוש היהודי א.ש). שאלה: בכורדיסטן?

דוד: זה כמו שאני, סתם... בא לי לנסוע לכורדיסטן. ידעתי שאני אלך אראה...

יוני: בכל זאת השאלה, בועז, יש לך הרגשה שמה שלקחו לך בכורדיסטן הגויים...

בועז: אני יש לי חמישה כפרים בכורדיסטן. חמישה כפרים של סבא שלי. שאלה: מה בכורדיסטן?

בועז: כן, סנדו.

יוני: בסדר. אבל יש קשר בין מה שלקחו לכם בכורדיסטן, בהרגשה, למה שלקחו פה לערבים?

בועז: תראה, בדרך כלל מי שחזק אוכל את הפשוט. זה דרך העולם, מנביאים עד היום. מי שחזק, אוכל את הפשוט.

לקראת סיום הראיון שוב חוזרות השאלות לעסוק בליפתאווים, הפעם במבט לעתיד. שאלה: מה אתם אומרים, מה אתם חושבים על התכניות – איך אתם מדמיינים את ליפתא בעוד עשר שנים? יוני: מה הייתם רוצים לראות בליפתא: בניינים, בתים חדשים או לשמר?

מנשה: אני מאמין, אני מאמין שליפתא והבתים האלה ישארו עוד עשרים שנה ככה.

דוד: אני הייתי רוצה שהמקום יישאר כמזכרת, בתור היסטוריה, בתור משהו... כי נופים כאלה נעלמים. המשאלה שלי... אבל אם אין ברירה... שיישאר ככה. לא בצורה הזאת, שיעשו ממנו איזה שימור, אפשר שהבתים ישפצו אותם קצת, שיעשו מוזיאון.

מנשה: אני הייתי חולם שיהרסו אותה ושימחקו את כל ליפתא למה שהערבים טוענים... היינו באיזה דיון בבית משפט שבא איזה ערבי אחד שאומר: "יש פה בית קברות של הערבים." ... היינו רוצים שימחקו את הכל ויעשו, איך אומרים, את הכניסה לירושלים, משהו יפה.

שאלה: אבל יש פה באמת בית קברות של ערבים.

מנשה: את זה אני לא יודע.

יוני: למה להרוס? יש פה בתים ישנים, נשמר את ההיסטוריה של היהודים לא חשובה לך? גם של יהודים וגם של ערבים.

מנשה: ערבים, אני לא חושב שיש להם איזה זכויות כאן. עבר הרבה זמן. אבל לשמר זה בתור שימור, כמו שמשמרים בכל מקום. בתים היסטוריים משמרים. את הבתים האלה גם אפשר לשמר. פעם היה פה ככה וככה וזהו. דוד: אני מאוד הייתי רוצה לראות את הכפר הזה נשמר בתור משהו ציורי, בתור תמונה. ככה שזה יישאר... תראי, אני הייתי לפני שנתיים בכורדיסטן וביקרתי בקבר מה שנקרא "יונה". זה יונה בן אמתי מה שלפי המסורת נמצא שם. הכל מוזנח, הכל הרוס... [אמרתי למארחים:] תשפצו, תראו מה עשיתם למען עם אחר. ככה אנשים יוכלו להעריך אתכם בתור עם תרבותי. לא משנה של ערבים או לא של ערבים. גם אם היה נשאר כפר של ימי דוד המלך. זה רצוי מאוד רצוי.¹⁸

בראיון אחר שקיימתי עם אסתר ואליהו ז. התפתח בנושא הדיון הבא:

שאלה: אתם ידעתם מה שהיה בכפר לפני שבאתם?

אסתר: לא ידענו. ידענו שיש בתים לגור בהם וזהו. לא חלונות, לא ארונות, פרוץ. אני לא יודעת איפה שהוא (אליהו), איפה שאנחנו לא היו חלונות בבתים.

אליהו: של ערבים.

שאלה: לפני המלחמה?

¹⁸ מתוך הראיון הקבוצתי. ראו פרטים בהערה 13.

אליהו: כן.

כשהעליתי בפני אסתר את אפשרות החזרת הרכוש הפרטי לערביי ליפתא, היא קטעה אותי.

אסתר: אין שום דבר לערבים. לפי התורה אין לערבים שום דבר. זה ערבים? עד סוריה אין שום דבר של ערבים.

שאלה: לא של ערבים כקבוצה, של אנשים פרטיים.

אסתר: של עם ישראל! של עם ישראל!

שאלה: אבל אנשים היה להם שם בית, היה להם נכס... אני לא מדבר איתך על להחזיר את זה לערבים.

אסתר: אני גם השארתי, אני גם השארתי בחוץ לארץ בית על שתי קומות. בבקשה, גם אני השארתי בית שמה על שתי קומות. תבוא תיקח אותי לשמה אני אראה לך את הבית שלי שהיה על שתי קומות. [...] היה גם הכפר שלנו, היה של יהודים, רק של יהודים וסדאם חוסיין פיצץ שמה בביתנורי (בכורדיסטן). אז מה, גם אנחנו השארנו בתים, מה קרה? למה צריך ממשלה להגיד: "להחזיר להם, להחזיר להם, אנחנו כבשנו." אנחנו לא כבשנו, אנחנו שחררנו. אסור להגיד את המילה הזו כבשנו. אנחנו שחררנו!¹⁹

גישתו של מטלוב, שלצערנו, נפטר חודשים ספורים לאחר הראיון, היתה שונה. מטלוב הכיר את אבו נעמן, הבעלים הפלסטיני של ביתו, במהלך עבודה משותפת. הוא ובנו שמרו אתם על קשר, ושתי המשפחות קיימו ביקורים הדדיים ברמאללה ובליפתא. מטלוב עזר לאבו נעמן כאשר זה נקלע לבעיה עם השלטונות הישראליים והציע לו להוציא דברי ערך שאולי הוסתרו בבית לפני הבריחה. כעבור שנים אחדות אבו נעמן עזב את הארץ לאמריקה. יוני סיפר כי מאחר שאבו נעמן ומשפחתו היגרו, ביקשו למסור לאביו מטלוב את שטר נסח הטאבו של הבית. מטלוב סרב לקחתו בטענה שלא יהיה מה לעשות איתו.

נראה כי המודעות של יוני ומטלוב ל"אחר" חוצה את כל המחיצות והבן יוני אף מביע עמדה זו בדבריו: הקרקעות של ליפתא היו עשרים אחוז מירושלים. מה... הם הגיעו עד עין כרם, עד מלחה, עד הר הצופים כמעט, כל אלה היו קרקעות של ליפתא. [...] אנחנו כרגע יושבים בבית המקורי של הערבים, החדר הזה והחדר (מצביע לחדר נוסף). פה היתה מרפסת פתוחה

¹⁹ הראיון עם הזוג ז. התקיים בביתם ביום 14 באוקטובר 2012.

ומתחתנו היו עוד שני חדרים מקוריים,²⁰ שזה (מצביע) היתה ירידה אליהם. זה היה הבית המקורי. הבית הזה, זה איפה שהתחלנו, כל החמולה התחילה... את הבית שלי (הסמוך) קנה (אבא) גם מתימנים שגרו שם.

שאלה: מתימנים לא מכורדים?

יוני: מתימנים, מתימנים. לא היינו פה ב-49. אני רוצה שתבינו דבר אחד ב-49 כל הבתים פה היו מלאים בתימנים. הביאו משאיות שפכו אותם פה. לא היה פה כורדי אחד. אנחנו העלייה שלנו רק התחילה בשנת 51, שנתיים אחרי שהם התחילו להתגורר פה הגיעו לארץ. אז תיקח בחשבון עוד שנה של מעברות אז רק 52 – 53 הגענו...
שאלה: למה באתם [לארץ – א.ש.].?
מטלוב: כל הכפר בא.

יוני מסביר כי אחרי 1948 היה מסוכן, היו פעולות נגד היהודים, איומים. היו שם יהודים עשירים שלא באו לכאן מרצון. המראיין הפלסטיני התייחס למעמדם של היהודים בעיראק, בכורדיסטן (באנגלית): הם היו אורגינאלים, הם היו עיראקים, לא באו משום מקום, זו היתה אדמתם. הם היו ילידים.

יוני מגיב: כמה, כמה, כמה הסיפור שלנו, של הפליטים היהודים, הפליטים הערבים יש איזה שהוא קשר בינו... זה ממש אותו סיפור – הגליה מפיה הגליה מפה. זה נפגשים באותו בית ש... וזה ממש הזוי. אפילו...

שאלה למטלוב: אתה מרוצה מהמלחמה שהוא (יוני) עושה על ליפתא? אתה מסכים עם מה שהוא עושה בלגן (לא מלחמה חס וחלילה)?
מטלוב: אתה רואה. עושים צרות. היה לנו תחנה של אוטובוס הורידו אותה. יוני: [...] אמרו שזה מסוכן. עושים לנו כל הזמן בום בום בום (חציבת מנהרות הרכבת) כל הלילה, שמעתי זה באוזניים מהרעש. [שואל את מטלוב:] מה אתה אומר על זה שרוצים לפנות אותך מפה? שאתה פולש לבית. המינהל, לא אמר שאתה פולש, מה אתה אומר?
מטלוב: מה, מה עוד צרות אני [אשכנע?] אותם.
יוני: נמאס לו.

²⁰ בכניסה לביתו של מטלוב נזכר בין הפלסטיני ובין יוני כי אחד החדרים למטה היה: כְּזֶאֱנָה אַ מְיָה – ארון/חדר מים. חלל שנבנה אטום כחלק מהבית הפלסטיני לאגירת נגר מי הגשמים מהבית וסביבתו כמו בור מים.

שאלה: מה אתה חושב שצריך להיות פה בליפתא?

מטלוב: מה אני אגיד לך? תאנים היה לי, רימונים היה לי, שזיפים היה לי, אני שתלתי אותם. תראה מאחוריך (מראה בחלון) את העץ הזה - שסק. אני הייתי גבר כמו שלוש. הייתי עובד פועל - יום ביומיים הייתי מקבל... משפחה גדולה אם לא הייתי עובד ככה לא הייתי מתקדם. הייתי צעיר. שאלה: מה לדעתך צריך לעשות עם ליפתא, לבנות, לשנות, להשאיר ככה, להחליף אדמות עם כורדיסטן? [...]

מטלוב: חלש, חלש. אני עכשיו גם מתחרט, מצטער על מה שעשינו - באנו לפה. שמה לא היה רע. הנה, תראה איזה בגדים של כורדי אני לובש. תמונה של עיראק (מצביע) - ראית אותה?

יוני: אני אומר לכם את זה חד משמעית, אם לא היה הסיפור שלהם (של הערבים א.ש), הם (דור ההורים - א.ש) לא היו פה, הם לא היו פה. אולי הם היו עולים בתקופה של... בתנאים אחרים. מוכרים את הנכסים שלהם, כן אבל בתנאים אחרים לגמרי. אבל לא בצורה של מגרפה. לפני שנפרדנו בחנייה אחרי הראיון אמר יוני לפלסטיני: אתה, אתה ואבא שלי אותו דבר.

לסיכום ניתן לומר שחלק גדול מן המרואיינים משקפים את הנטייה להדחיק מן הזיכרון של נוכחותו של "האחר" ונציגיו המוחשיים. עיצוב הסיפור האישי שלהם בדוגמאות שהבאתי מראה שהעבר מוצג תוך התעלמות מקיומו של "האחר" ונתון הרבה מאוד לעיצוב וגיבוש בהתאם להשקפות פוליטיות, דעת קהל רווחת ולכאורה לאינטרס או מה שנחשב האינטרס הצר של קבוצת השייכות המקורית.

המפגש עם מטלוב ועם יוני היה אירוע נדיר, מרגש ומלא תקווה לאפשרות שבה האחד יחיה את הסיפור של האחר, יכיל אותו בזיכרון שלו ואולי גם בחזון שלו. מבחינתי אותו בוקר של הראיון עם מטלוב, היה אירוע שיא מיוחד במינו הן עבורי כמי שעוסק בתיעוד בעל פה והן עבור "הקואליציה להצלת ליפתא". במידה רבה עבור המין האנושי כולו שרגעי החסד שבהם אדם מתגלה באנושיות כלפי זולתו, הולכים והופכים נדירים.

פרויקט סיפורי חיים של זקנים עם ירידה קוגניטיבית

נאוה קלינג

במסגרת פרויקט פיילוט "סיפור פוגש סיפור" שיזם וביצע המדור לתיעוד בעל-פה, האוניברסיטה העברית, בשיתוף עם ג'וינט ישראל-אשל לצורך תיעוד סיפור חיים, רואיינו עשרה זקנים שנמצאים בתחילת התהליך של ירידה קוגניטיבית. מטרת התיעוד לחבר בין הזקן ליקיריו, ולהעלות על הכתב את סיפור חייו.

סיפור חיים ככלי טיפולי לחולי דמנציה

דיירים השוהים במוסדות טיפול לזקנים המאובחנים בדמנציה מתקשים לעיתים להביע את צרכיהם ורצונותיהם. חוקרים טוענים שנסגי קוגניטיבית אצל חולי דמנציה מונעת לעיתים מדיירים השוהים במסגרת טיפולית לבטא את צרכיהם השונים ולספר את סיפור חייהם והצוות הטיפולי אמור להסתמך לעיתים על משפחתו של הזקן לספק צרכים אלו.¹ אי לכך, תיעוד סיפורי החיים של זקנים שנמצאים בשלבים הראשונים של המחלה מהווה מרכיב חשוב להמשך הטיפול בזקן בשלביה המתקדמים יותר, כיוון שהתיעוד יספק לילדים, לקרובים ולמטפלים הבנה טובה יותר של אישיותו ועברו של המטופל.

מחקרים הראו שתהליך תיעוד סיפור החיים של המטופל מספק ידע והבנה מעמיקים שלו כאדם ומשמשים דרך לשימור זהותו. מהות הטיפול להעמיד את האדם במרכז. סיפור קורות החיים והעברת החכמה והבינה מעצימים את היחיד ומעניקים לו משמעות שחיו תרמו לחברה. לשיחזור סיפור החיים

נאוה קלינג היא רכזת פרויקט "סיפור פוגש סיפור" ועוזרת ניהולית במחקר במדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. בעלת תואר שני בגרונטולוגיה (לימודי זיקנה) מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

* כל השמות המופיעים במאמר בדויים.

¹ Kaye Elizabeth Ervin, Maddalena Cross, Alison Koschel., "Working together in lifestory telling for residents in aged care facilities: A qualitative study of staff/ family collaboration in aged care" *Journal of Nursing Education and Practice*, 2013, Vol. 3, No. 6., p. 102

יתרונות טיפוליים בכך שהוא משפר יכולות קוגניטיביות של אלו הסובלים מאיבוד זיכרון. מפגש עם אדם אמפאטי יכול לסייע בהפחתת תחושת הבידוד החברתי כיוון שעצם הראיון, השיחה יוצרים אינטראקציה חברתית ומעניקים תמיכה רגשית לזקן. סיפור חיים מתועד מאפשר לזקן לשתף אחרים בסיפורו ובכך יוצר ערוצים חדשים ליצירת קשרים חברתיים.

העדות ההיסטורית

האוכלוסייה המבוגרת של החברה הישראלית היא חלק מההיסטוריה של מדינת ישראל, ורבים מהם היו עדים במהלך חייהם לאירועים משמעותיים מאז הקמת המדינה. הזיכרונות והחוויית של אוכלוסייה זו משקפים את השינויים והמעברים ההיסטוריים, התרבותיים והחברתיים במדינה והסיפורים מוסיפים את הפן האישי והחווייתי לנרטיב ההיסטורי. יצירת אוסף ארכיון של זיכרונות האוכלוסייה המבוגרת בישראל יאפשר לחוקרים ומחנכים בעתיד להשתמש במשאב זה למטרות מחקר וחינוך.

מתודולוגיה

בפרויקט "סיפור פוגש סיפור" נעשה שימוש בראיונות איכותניים של סיפורי חיים, איסוף מידע סובייקטיבי על מהות חייו של האדם. הראיון המוקלט עבר תימלול ויצר נרטיב אישי של המראוין. התוצר הסופי הוגש בפורמט של ספר וכלל בתוכו גם תמונות אישיות. הסיפור כולו מהווה תיעוד של המראוין ממקור ראשון שמתעצב מחדש במפגש מול המראוין ומלבד ההבנה המיוחדת של הסיפור והזהות האישית נוצרת אינטראקציה של האדם עם זולתו ועם החברה.

מהלך הפרויקט

הפרויקט היה בנוי ממספר שלבים:

שלב א: גיוס והכשרת מתנדבים לביצוע הראיונות. ההכשרה כללה שני ימי עיון: הראשון בנושא "תקשורת בזיקנה" שכלל הרצאה וסדנא ע"י דפנה גולן שמש (עובדת סוציאלית, מטפלת באמנות ומרצה בתחום של זיקנה ודמנציה). השני בנושא "סיפורי חיים וזיקנה" שכלל הרצאה של פרופ' עמיה ליבליך בנושא סיפורי חיים וסדנת ראיון של ד"ר שרון קנגיסר-כהן. התוכנית שנבנתה כללה ארבעה מפגשים עם הזקן:

- מפגש ראשון: מפגש הכרות בין הזקן למראוין. ראיון פתוח של סיפור קורות חיים.

- מפגש שני: סיפור חיים בעזרת תמונות מן העבר. סיפור חוויות אישיות בעזרת תמונות מאירועים שונים בחיים.
- מפגש שלישי: ראיון בנוכחות בן משפחה או דמות משמעותית מחיי הזקן, לפי בחירת הזקן. המפגש התמקד בסיפורים וחוויות אישיות של בן המשפחה מהחיים במחיצת הזקן.
- מפגש רביעי: מפגש סיכום שאיפשר לשאול שאלות, להבהיר ולהוסיף סיפורים אישיים.

שלב ב: ביצוע הראיונות עם הזקנים. הפנייה למרואיינים בפרויקט נעשתה באמצעות העובדות הסוציאליות בעיריית ירושלים שהפנו אלינו זקנים ברמות תפקוד קוגניטיביות שונות. חלקם עם ירידה קלה, וחלקם עם ירידה משמעותית יותר. רכזת תוכניות דמנציה מטעם הג'וינט קישרה בין המדור לתיעוד בע"פ לעובדות הסוציאליות. הפנייה הייתה לזקנים החיים בקהילה ומטופלים ברווחה כשהמטרה הייתה להגיע לאנשים בודדים שלא נמצאים במסגרת טיפולית. לאחר שיחות מקדימות של העובדת הסוציאלית ורכזת הפרויקט עם הזקן קיבלו המראיינים את פרטי הזקן ויצרו עמו קשר. המפגשים נעו בין שלושה לחמישה מפגשים לזקן. מסקנות ואתגרים יפורטו בהמשך.

שלב ג: עיבוד הראיונות לכדי ספר. לאחר ביצוע הראיונות והעברת הקבצים למדור לתיעוד בע"פ באוניברסיטה העברית, החומרים נשלחו לתימלול, ולאחר מכן לעריכה ועיצוב לכדי ספר עם סיפור חיים של כל מרואיין, בצירוף תמונות. חלק מהמראיינים ערכו בעצמם

את הראיונות שביצעו. המראיינים מסרו את הספרים לזקנים לאחר שהושלמה המלאכה. אוסף הראיונות קוטלג ונמצא במדור לתיעוד בעל-פה במכון אברהם הרמן ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.

שלב ד: מפגש סיכום עם המראיינות והסקת מסקנות.

אתגר גיוס המרואיינים

גורמי הרווחה בעיריית ירושלים נענו לפרויקט והיפנו אנשים שחשבו שהם עונים לקריטריונים לאחר שדיברו עם הזקן. הקושי התעורר כאשר המראיינים יצרו קשר ראשוני עם הזקן כיוון שרוב הזקנים לא זכרו שהעובדת הסוציאלית דיברה איתם בנושא. רובם גילו חשדנות כלפי אדם זר שרוצה

לבקר אותם בבית ולכן נעשו שיחות נוספות לחבר ולקשר את הזקן למראיין. בחלק מהמקרים הזקן לא שיתף פעולה גם לאחר המפגש הראשוני ולא רצה לשתף את המראיין בסיפור חייו. היה צורך באדם שמכיר את הזקן - בן משפחה או עובדת סוציאלית - שיעשה את הקשר הראשוני, ברוב המקרים לאחר הכרות ראשונית עם המראיין נוצר אמון והזקן הסכים להמשיך המפגשים ולספר את סיפורו.

הייתה נשירה של מספר מראיינות בעקבות קושי בתקשורת עם המרואיינים, חלקם בתיאום הראשון. אופי ההתנדבות היה במסגרת פתוחה ופחות מובנית בתחילה. היה צורך לאפשר גמישות בפרויקט ולמתוח את הלו"ז בגלל אופי המרואיינים ורכישת האמון בין הזקן למראיין שלקחה לעיתים יותר זמן מהמצופה. התיאום ושמירת הקשר עם הרווחה סייע בהנעת הפרויקט בתחילת הדרך.

מסקנות מהפרויקט

כיצד לגשת למרואיין: ירידה בתיפקוד הקוגניטיבי מביאה לירידה במצב החושים, לכן כשמראיינים זקן עם ירידה קוגניטיבית יש לקחת בחשבון גם ירידה ביכולת השמיעה והראייה. ירידה זו יכולה להשפיע על התקשורת המילולית שהיא הכלי העיקרי בראיון. חשוב לשבת במקום שקט ולהפחית כמה שיותר מסיחי דעת. הישיבה צריכה להיות נוחה ויש לשבת ליד הזקן בזווית של תשעים מעלות ולשמור על קשר עין. המטרה היא ליצור אווירה רגועה וחיובית כדי לשדר לזקן שאתה איתו ונותן לו את מלוא תשומת הלב כדי לעודד תקשורת דו-כיוונית. אנשים עם ירידה קוגניטיבית/דמנציה רגישים יותר לתקשורת הלא-מילולית שלנו ולכן יש לשים לב לשפת הגוף שלנו, ניואנסים קטנים יקבעו את איכות התקשורת עם הזקן. האחריות לתקשורת מול הזקן המתראיין היא על המראיין. על המראיין לחשוב מה המסר שהוא מעביר לזקן, איך בונים אמון, איך מקשיבים לו ואיך יוצרים קשר עין.

מהלך השיחה: השפה המופשטת הולכת לאיבוד בדמנציה לכן צריך לדבר בשפה יותר קונקרטי ופשוטה, בנוסף צריך לשים לב לא להיכנס לפרטים הקטנים של הסיפור כגון מקומות ותאריכים, ולא להעמיד את הזקן על טעותו כדי לא ליצור אצלו תיסכול במקרה של קושי בשליפת מידע. ניתן לבחור שאלה פשוטה כמו: *ספר לי: היכן נולדת?* ומשם לפתח את הנושא. קיימת גם איטיות בחשיבה ולעיתים לוקח לזקן יותר זמן לקלוט את השאלה, לעבד ולענות. חשוב לא להתפתות לתת רמזים לתשובות אלא לתת לזקן

זמן להשתהות, השתיקה לעיתים מעוררת מחשבה אצל הזקן. לתת חשיבות לכבודו של המראיין.

שימוש בתמונות מן העבר: אחד המפגשים עם הזקן כלל תמונות ממהלך החיים שנועדו לעורר את הזיכרון. בחלק מהמקרים המראיינים השתמשו במצגת של תמונות מן העבר של מקומות וחפצים כדי לעורר סביבם דיון. התמונות עזרו לזקן להיזכר ולפרט לגבי אירוע מסוים בחייו או לספר על דמות משמעותית בחייו. רמת הירידה הקוגניטיבית של הזקן השפיעה על מהלך הראיונות ועל ה"סיפור" שסופר. באחד המקרים ראינה זקנה שהייתה בשלב מתקדם יותר של דמנציה, הבלבול היה גדול, לסיפור חיים לא היה רצף ולא היה ניתן לעקוב אחרי הסיפור למרות נוכחות בתה שכיוונה את השיחה ומילאה פרטים חסרים. במקרה זה התקיימו 2-3 מפגשים שבסופם לא הייתה אפשרות ליצור רצף כרונולוגי ולהנפיק ספר מהסיפור.

העלאת זיכרונות מהחיים בתקופת הזיקנה מאפשרת לאדם לעשות סקירת חיים ולעבד את האירועים השונים שהיו בחייו. העלאת הזיכרונות מזכירה לזקן ולסובבים אותו מי הוא ומה עשה בחייו ועונה על הצורך של האדם להשאיר אחריו צוואה חיה, זיכרון חי ומורשת. הסקירה נותנת לאדם הזקן משמעות לחייו, מעצימה את עברו ואת ניסיון החיים שלו. התמונות מהעבר נותנים גם למראיין תמונה כללית יותר של הזקן שלעיתים נראה מוגבל ותלוי באחרים. התמונות מהעבר מחזקות את הדימוי העצמי של הזקן ואת הדימוי שלו בעיני אחרים ונותנות כבוד למראיין.

אחת המטרות בפרויקט הייתה להנפיק מהראיונות ספר שכלל תמונות מחיי הזקן שישמש את בני המשפחה והמטפלים לאחר שהזקן יאבד את יכולת התקשורת עם הסביבה. הספר יכול לסייע למטפל לקבל תמונה כללית של הזקן, להבין אותו טוב יותר ולהסתכל עליו בעיניים אנושיות יותר. במהלך הפרויקט ראינו את חשיבות קיום הראיונות בעיני המשפחה. באחד המקרים הצורך במפגשים היה של הבת, והאם המראיינת לא הייתה כל-כך מעוניינת לספר את סיפור חייה. כל זקן שהתראיין היה ברמה קוגניטיבית שונה והיה צורך להתייחס לכל מקרה לגופו ולהיות גמישים בתוך מסגרת הפרויקט.

חוויות המראיינים: רוב המראיינים (רובם היו מראיינות) התגברו על האתגרים שבביצוע ראיון עם מראיין עם דמנציה, וסיפרו על חוויה

משמעותית מצדם. הקשר עם הזקן היה להם חשוב וחלקם חרגו מהמסגרת המומלצת על ידי קשר טלפוני מתמשך וביקורים נוספים. הסיפור שסופר להם לעיתים עניין אותם לחקור אודות התקופה דרך מקורות נוספים. להלן מספר תגובות של המראיינים לאחר שהגישו את הספרים לזקנים. ראוי לציין שמרביתם ערכו את הספרים בעצמם.

לפני כשבועיים הענקנו את הספר לרחל. המעמד היה מאד מרגש. היא קראה באוזניו קטעים מהספר, נעצרה אחרי כל פסקה ואמרה בפליאה: "זה היה בדיוק כך, זה היה בדיוק כך..." והפליגה בזיכרונותיה. כפי שצינתי בעבר, זהו פרויקט מבורך. הוא יכול לשמש ככלי טיפולי ליצירת קשר, לעורר שיחה והתרגשות ברוכה.

רציתי לשתף שמסרתי ביום שישי את הספרון לאחד המרואיינים שלנו בפרויקט. כשראינתי אותו לפני מספר חודשים הראיונות התבצעו בבית, כעת יצחק נמצא במחלקה סיעודית. כשהגעתי למחלקה יצחק היה נראה כשאר הזקנים במחלקה. יצחק כבר לא זיהה אותי אך לאחר שהתחלתי להקריא לו את סיפור חייו היה ניכר על פניו שהוא מתרגש. הוא זכר חלק מהדברים שסיפר, התרגש כשהקראתי את מה שסיפר על אימא שלו, וכך נוצרה שיחה סביב הספר וסביב הזיכרונות. היה מדהים לגלות כיצד סיפור חיים יכול לרגש ולהפיח חיים בזקן סיעודי שכבר לא זוכר את רוב הסובבים אותו.

My interviewee Chava was delighted with the booklet, loved the illustrations (!) and still wants more copies! Meanwhile one of her daughters called, also very pleased with the result.

דוגמאות מתוך הראיונות

יצחק חולה במחלת פרקינסון שכתוצאה ממנה יש לו ירידה קוגניטיבית. במהלך המפגשים הוא מתייחס למחלה שלו מספר פעמים אך ברוב הפעמים הוא לא מצליח לזכור במה הוא חולה:

הזיכרון שלי פגוע, זה מינוס גדול. אני לא מסודר במוח שלי. עכשיו אני נלחם על משהו אחר. אני נלחם -- חולה במחלת ה -- איך קוראים לזה, נראה לי -- זה השם שלה, של המחלה האומללה הזו, תמיד בורחת ממני. אני מוכרח להלחם על הזיכרון שלי... נו זו המחלה הנפוצה הזו -- איך קוראים לזה -- פרקינסון. פרקינסון. כל כך אני סובל ממנה שאני שונא אותה

לא רוצה לזכור את שמה. אני נלחם בו -- לא אכנע לאף אחד. אני אחיה עם הפרקינסון -- אני אצא לעבודה עם הפרקינסון עד שאני אזחל על ארבע. -- אני כל יום מאבד מהזיכרון. איך לא זכרתי את -- עכשיו אני עוד פעם לא זוכר... פרקינסון. זה טוב לספר, להיזכר בכל זה -- זה שיפור עצום, אחרי זמן קצר. אני לא עשיתי מפעלים גדולים שאני צריך לזכור.

יצחק מדבר על הניגוד בין חייו הפעילים למוגבלות שלו בזיקנה, מדבריו עולה הצורך להפעיל את המוח, לעבד את סיפור חייו ולהשאיר אחריו צוואה חיה:

הייתי כל כך חזק, שלא הייתי חולה בחיים, עובד בלי הפסקה עד שראיתי שאתה יכול לחשוב על עצמך בגוף עבר, אבל אם אתה לא שומר על עצמך -- זה קשה, קשה. דברים שאתה כבר רגיל לעשות אותם בוקר, צהריים וערב - אני כבר לא יכול לעשות. אני החלטתי לא לייעץ לאף אחד בחיים, אנשים אומרים -- אני אומר לך, תראה אותי, תתנהג כמוני, מה אני עשיתי משהו מיוחד? היה לי משרד שהוא היה מצוין והיו לי שאיפות אבל הכול נקטע, אני לא יודע -- היום אני מדבר איתך ואני מבולבל לגמרי. הסכמתי להתראיין רק כדי לדבר, להבין את הדברים, לאמץ את המוח ואת השכל -- יש דברים שאני מתפלא איך אני עשיתי, איך אני לא עשיתי, דברים שחשבתי שאני אעשה.

יצחק מספר את סיפור חייו ללא רצף כרונולוגי ועם לא מעט בלבול אך לבסוף נוצר סיפור שלם ורואים כיצד הרצון לתקשורת קיים הרבה אחרי שהיכולת נמוגה. מידת התקשורת של יצחק הייתה תלויה גם במצבו הבריאותי באותו יום. היו מפגשים שהראיון הופסק כי יצחק לא הרגיש טוב וניתן היה לראות בימים כאלו בלבול מאוד גדול בסיפורים שסיפר. בזיקנה יש הרבה יותר סלקטיביות ולכן הראיון צריך להיות חשוב לזקן כדי שישתף את סיפור חייו, יצחק ראה את סיפור חייו בתור משימה שצריך לספר. הראיון עורר אצלו הרבה סיפורים, בעיקר סביב אמו וסבתו שהיו נערצות על ידו. יצחק הדגיש את העשייה המרובה של משפחתו ואת המסירות והדאגה לבני המשפחה, תכונות שעולות אצלו בהמשך הסיפור ושחשוב לו להעביר הלאה לדורות הבאים.

עליזה מספרת על ההתמודדות שלה עם הדמנציה וכן על ההתמודדות עם האלצהיימר של בעלה: הכי כואב לראות בן אדם שהיה, בן

אדם שחשב והכול ידע, נהיה כמו תינוק, תינוק ששואל מה -- דברים אלמנטאריים ביותר של מה לעשות ואיך לעשות. זה נורא עצוב. נורא עצוב. לוקח משהו ביד ולא יודע לשים או מה לעשות ומה לא. הוא במצב שידוע שהוא לא בסדר, הוא לא במצב שלא יודע כלום. אני לפעמים חושבת שהיה יותר טוב שלא היה יודע כלום. בסוף זה מה שיש. לא צריך לחיות כל כך הרבה שנים. אני אגיד לך, למה יש כל כך הרבה אלצהיימר? רק בגלל שאנשים חיים. אני מאוד מרוצה עם החיים שלי על כל הצרות וכל המחלות וכל הדבר. יש ימים כאלו שאני שוכחת את הכול. זה משגע אותי. עליזה בסיפור חייה מתארת חיים מלאים של יצירה ועשייה ושומרת על האופטימיות הזו גם בזיקנה, למרות הקושי. היא מסתכלת על חייה מזווית של הזדקנות חיובית ומקסימום חיי רווחה.

רוב הזקנים שרואיינו בפרויקט סיפרו על חוויה טובה ונהנו לשתף את סיפור חייהם. ברוב המקרים היה שיתוף פעולה מלא של בני המשפחה ונראה שמלבד הזקנים שרצו לספר ולשתף בני המשפחה רצו לשמוע ועודדו את יקירם להשתתף בפרויקט ואפשרו את קיום המפגשים.

סיכום

מטרתו של ראיון היסטורי לתת אינפורמציה על אירועים שקרו בעבר ולספר סיפור בעל רצף כרונולוגי שייתן כמה שיותר ידע היסטורי בנושא מסוים. הראיונות שנעשו במסגרת הפרויקט הם לא ראיונות היסטוריים. הראיונות יצרו מפגש בין הזקן למראיין ואפשרו לזקן ליצור אינטראקציה, שיחה ולהעלות זיכרונות. העובדות והתאריכים היו פחות חשובים, החשיבות הייתה למשמעות שיש לסיפור החיים בשביל הזקן המספר ולמסר שהוא מנסה להעביר לאדם שיושב מולו. הירידה הקוגניטיבית של הזקנים הביאה בדרך כלל להשמטה ועיוות של עובדות היסטוריות, אך המטרה לא הייתה בשימור ההיסטוריה אלא בשימור הזיכרון. במקומות בהם היה לזקן קשה לספר המשכנו הלאה בסיפור כשהמטרה היא להקשיב ולכבד את סיפור חייו של הזקן.

על אמינות התייעוד בעל פה (ויכוח שאינו חדל)

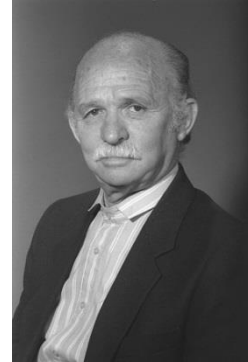
משה מוסק

יתרונות רבים יש למקורות הבאים מהתייעוד בעל פה וזאת אנו למדים מפי המאמינים בחשיבותו. טיעונים אלה של סגוריו ידועים ומוכרים ולא נמנה אותם כאן. מאידך, יש לא מעט חוקרים המזלזלים במקורות אלה ואף טוענים שעדיף לא להשתמש בהם שכן, הם בלתי אמינים ואף מסוכנים, כי הם עלולים לעוות את העובדות ההיסטוריות. גם בטיעונים אלה, של המקטרגים, לא נעסוק כאן. אך למרבה הפלא יש הסכמה מסוימת בין אלה לאלה שאם יש עדות בעל-פה על פרט או עניין מסוים ויש לעומתה עדות כתובה ומוסמכת, הסותרת את העדות שבעל-פה, התעודה והמסמך אמינים יותר ועדיפים על השימוש במקורות של תיעוד בעל-פה. ולא תמיד כך הוא הדבר!

להלן דוגמא אחת, אך לבטח יש גם דוגמאות נוספות שיוכיחו שטיעון זה, שהמידע הכתוב אמין יותר מהתמליל שבעל פה, אינו בהכרח נכון יותר. והמקרה שהיה כך היה. לפני זמן קצר נפטר מנהיג מפ"ם ושר הבריאות לשעבר ויקטור שם טוב. בכל כלי התקשורת צוין גילו המופלג במותו, 99, נושא שהפך לאייטם תקשורתי. הכרתי את שם טוב מילדותי והייתי במשך שנים רבות מבאי ביתו. בשנת 1996 ערכתי איתו שני ראיונות, מטעם גנזך המדינה, שעסקו בשנות ילדותו ונעוריו בבולגריה, עד עלייתו ארצה בשנת 1939.

ד"ר משה מוסק, מנהל מכון "גנזים" של אגודת הסופרים. חוקר הארכיונאות בישראל, תולדות הישוב ותולדות יהודי בולגריה, בעת החדשה. פרסם מחקרים ומאמרים רבים בתחומים אלה. לשעבר, מנהל גנזך המדינה ומורה לארכיונאות בבית הספר לספרנות, ארכיונאות ומידע, באוניברסיטה העברית ובמכללה האקדמית ע"ש דוד ילין.

מטבע הדברים התחלתי את הראיון הראשון בשנת לידתו. ויקטור סיפר לי שנולד בשנת 1916 ושבאותה שנה חגג יום הולדת 80. לאחר שהראיון הסתיים הוא בקש להבהיר לי דבר מה. תראה, הוא אמר לי, במבוכה מסוימת, אני השנה בן 80 אבל פורמאלית על פי תעודת הלידה שלי, תעודת הזרות וכל התעודות והטפסים שמלאתי בימי חי, בבולגריה ובישראל, אני בן 81. הבדל זה בשנים נובע מכך שאבי שהיה סוכן נוסע לא היה בבית כשנולדתי וכשחזר לאחר זמן מה לעירנו, התרשל לרשום אותי כנדרש במשרדי הקהילה. רק לאחר שש שנים כשהגיע פרקי ללכת לבית ספר הוא הלך לרשום אותי בקהילה, אך מאחר שחשש שיגידו שאני צעיר מדי ללימודים, הוסיף שנה נוספת לגילי. כך אני בכל התעודות גם בארץ, יליד 1915.

ויקטור שם טוב
צילום: יעקב סער
לשכת העתונות
הממשלתית

לא זכרתי פרט זה כשכתבתי עליו מאמר ביוגרפי לעיתונות בבולגריה. אך לאחר שקבלתי ממשפחתו את התמליל של שני הראיונות שקיימתי נוכחתי בטעותי. התבקשתי גם להעביר את המאמר לאתר יוצאי בולגריה בישראל "כולנו בולגרים" ושם תיקנתי את הטעות וצינתי את שנת לידתו האמיתית, 1916. כך הפך ויקטור לשנה צעיר יותר לאחר מותו. אולם עורך האתר שניזון מהתקשורת חשב שטעיתי שינה, ללא ידיעתי, את שנת הולדתו והחזיר אותה לשנת 1915.

אם כך, יש לנו עשרות תעודות וטפסים שבחלקם הוא מילא במו ידיו ובכולם רשומה השנה הלא נכונה של שנת הולדתו. אבל האמת הפשוטה שנמסרה מפיו, הוקלטה ותומללה מציינת תאריך שונה מהכתוב, שהוא הנכון באמת.

מה אנו למדים מכך? שגם בבדיקת אמינותם של מקורות היסטוריים אין בהכרח יתרון מוחלט לאחד משני הסוגים – הכתוב וזה שבעל פה. יש לבחון כל מקור לגופו להצליב את כל המידע שעומד לרשותנו ורק אחר כך לקבוע, אך גם אז, לא תמיד בוודאות מוחלטת מהו המקור האמין יותר ממזולתו.

מהמפי להנסל ליוסל ארליך

ניר מן

מהמפי להנסל ליוסל ארליך:

יוסקה אראלי – סיפור חייו

ירושלים – עין גדי: הוצאת עושים היסטוריה, 2013

יוסקה אראלי נולד ב-1921 בעיירת הנופש והמרפא באד קייסינגן בגרמניה ומאז שנת 1977 הוא חבר קיבוץ עין-גדי. פרשת חייו מגוללת את התחנות המכוננות במסלולו של דור התקומה. בספטמבר 1938, בהיותו נער בן 17 שנים, עלה הנסל ארצה בעזרת ארגון "עליית הנוער" של הסוכנות היהודית ונקלט בהכשרת נוער בקיבוץ גבעת ברנר. הוא התמסר לעבודה חקלאית והצטרף לשורות ארגון "ההגנה" ו"הפלמ"ח". לאחר מלחמת העולם

הגיעו אליו ואל ואחותו שושנה בגבעת-ברנר גם ההורים שהצליחו להימלט מגרמניה לאנגליה. בתקופת חייו בגבעת-ברנר נישא יוסקה לרחל (רוחיק) לבית שנקר, שאיתה הוא חי למעלה מ-70 שנים.

ד"ר ניר מן, היסטוריון במרכז גלילי לחקר כח המגן, עורך כתב העת "עלי זית וחרב".

לפני פרוץ קרבות מלחמת העצמאות התגייס אראלי לגדוד החמישי בחטיבת הפלמ"ח "הראל" והשתתף בקרבות להבקעת המצור על ירושלים. חרף פציעתו בקרבות בשער הגיא הוא המשיך בדרכו הצבאית גם בתום המלחמה, והתגייס לתפקידי פיקוד וניהול בשירות הקבע בצה"ל. בשנים אלו עברה המשפחה הצעירה לשכונת צהלה בתל-אביב עם הקמתה. לאחר שחרורו מצה"ל באמצע שנות ה-50 עבד אראלי בחברה ציבורית שסיפקה שירותי ייעוץ חקלאי במושבי העולים החדשים בחבל לכיש בנגב; ומ-1967 ועד יציאתו לגימלאות שימש כמנהל כוח אדם, תפעול ואחזקה של בית חברת הביטוח "סהר" בתל-אביב. בשנת 1977 עברו בני הזוג אראלי לעין-גדי, קיבוצו של בנם הבכור נרי אראלי.

בגיל 56 החל אראלי בתחום חיים חדש – עיסוק בתירות ואירוח קבוצות ויחידים דוברי גרמנית, שהתפתח למפעל חיים ייחודי. הוא קשר יחסים אישיים ומוסדיים בין הקיבוץ והמועצה האזורית תמר לעיר באד קיסינגן בגרמניה. על מפעלו הייחודי הוענקו לו עיטורי כבוד ויקרתיים והוא אירח את הקנצלר קוהל ואת נשיא גרמניה ולטר של בביקוריהם בארץ.

בילדותו נקרא אראלי – הנס יוסף ארליך, ובפי משפחתו ואוהביו כונה המֶפִי. כשגדל מעט דבק בו השם הנֶסֶל, ובהמשך "הנסל בר המזל". בהגיעו ארצה הוחלף השם ליוסל, ובפלמ"ח כונה – יוסקה. לאחר הכרזת העצמאות עוברת שם משפחתו לאַראלי. וכמו חילופי השמות, כותבים מחברי הספר, גם חייו של יוסקה אראלי מגוונים ומלאי עשייה, יצירתיות והתגייסות אישית למען העם היהודי ומדינת ישראל. הספר מבוסס על סיפורי עדותו של אראלי שנערכו בידם האמונה של אילן שטייר, ד"ר יהודית רייפן-חונן ועדי גורבט. בעריכת הספר ניכרת היטב השפעתה של אמנות התיעוד שבעל פה, וזאת גדולתו מההיבט המשפחתי מחד גיסא, ומקור כוחו המחקרי מאידך גיסא. המחברים נתנו לאראלי את עמדת הדובר המגולל את סיפור חייו, והטמיעו בפרקי עדותו הבהרות מובלעות לאירועים, לאישים, לארגונים, לביטויים ולמקומות. במלאכת ההדרה שילבו העורכים הסברים תמציתיים שמשתלבים בטקסט במידתיות נכונה מבלי להאפיל על עיקרי הדברים.

זאת ועוד, עמוד התווך בספר מבוסס על תולדות המשפחה – בית הוריו, גרטה ולדוויג ארליך, אחותו ואחיו, משפחתו שלו ושל רחל רעייתו, בנם נרי ובתם רוני מרקוזה, נכדיהם ונינם הראשון. שושלות היוחסין המשפחתיות מעוררות בפרקי הכותר במיקומן הראוי הנקשר לפרקים

התואמים. עשייתו המופלגת של אראלי בתחומי פעילות כל כך שונים באופיים מבוטאת בתמציתיות עניינית, למעט הפרק השלֵטני (דומיננטי) מד"י, לטעמי, של פועלו בכינון ברית המועצות התאמות עם עיר הולדתו בגרמניה. מטבע הדברים מובלטים בספרים ביוגרפיים פרקי החיים האחרונים של גיבוריהם, משום שזיכרונם טרי ועניינם עדיין פעיל, ומשום שעורכי הספר מצויים ובקיאים בפרטיהם זה מקרוב, ומשום שקרוב לוודאי שהדור הבא יזכור בבוא היום את דבר קיומם. קל וחומר שתופעה זו בולטת בספרי עדות אוטוביוגרפיים. יריעת חייו של אראלי נפרסת על פני 93 שנים כל כך מכריעות בדברי ימי העם היהודי, ובעל כורחו הוא היה חלק מהגורליים בפרקי השואה והתקומה, ובפרקים הרואיים אחרים הוא לקח חלק אישי מבחירתו החופשית – העלייה ארצה, ההגשמה בח"י הקיבוץ בימי תפארתו, השירות הקרבי בפלמ"ח ובצה"ל, ההדרכה במושב העולים בנגב ועוד ועוד. נדמה כי ניתן היה להקדיש הבלטת יתר לפרקים אלה, לא בגלל שאיפה לסימטריה מקודשת כביכול בביוגרפיה הפרטית של יוסקה אראלי. להדגשתם נודעת חשיבות בתשקופת (פרספקטיווה) המשפחתית הרחבה. רחל ויוסף אראלי הם בני דור התקומה של משפחת אראלי לדורותיה ולשמותיה מקדמת דנא. הקרבה להתרחשויות ולדמויות שולל משדה הראייה העכשווי את העומק המטא-היסטורי הנדרש, אבל באילנות היוחסין הווירטואליים של כל משפחה ומשפחה מצוינים בני דור יציאת מצרים, דור כינון המלוכה, דור שיבת ציון והדור הציוני. רחל ויוסקה אראלי זכו להימנות על בני דור התקומה שחוללו את המהפכה הציונית כמו חיהם ועשייתם, וחירוף הנפש והמאבק לבניין המולדת. כך הם חקוקים בתולדות משפחתם, וכאלה הם יזכרו בעוד דורות רבים.

הספר גדוש בשפע רב של תצלומים איכותיים, מרשמים ומפות שמפיהים בו חיים וצבע. העיצוב הגרפי של הספר (דודי איבן) כובש את עין הקורא ומקנה לטקסט חיות ואותנטיות שמשדרגות את תוכנו לאין ערוך. בחירת הדימויים המגוונת מעשירה מאוד את תוכנו של הספר – כאשר לגיבורים "הטקסטואליים" יש פנים ומראה ונוף, וטוענת אותו בערך מוסף ייחודי.

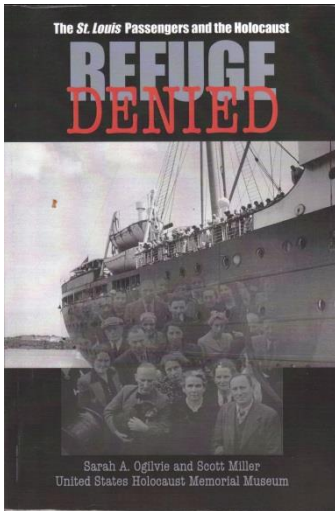
הוצאת הספרים החדשה של אילן שטייר – **עושים היסטוריה:** **כתיבת סיפורי חיים** – משתבחת ברמת עריכה גבוהה, בגרפיקה מלוטשת, בהגהת לשון מוקפדת ובעיקר – בחוש טעם מעולה. ניכר שמלאכת עריכת הספר נעשתה במקצועיות מעמיקה, בכישרון כתיבה, בהבניה שקולה של

מסכת חיים מאוזנת, ומעל כל אלה היא התברכה באהבת דמותו של גיבור הביוגרפיה. אהבה אנושית והזדהות אמיתית המשתקפות נאמנה בפרקי הספר, בדפיו ומבין השיטין.

גילוי עקבותיהם של נוסעי הסנט לואיס

מרגלית בז'רנו

Sarah A. Ogilvie and Scott Miller, **Refuge Denied: The St. Louis Passengers and the Holocaust**, The University of Wisconsin Press, Madison & London 2006¹

אוניית הפאר סנט לואיס יצאה מנמל המבורג ב-13 במאי 1939 כשעל סיפונה 937 פליטים שקיוו למצוא מקלט בקובה. מסעה תוכנן ע"י משרד התעמולה הגרמני שביקש להוכיח לעולם שגרמניה מאפשרת את יציאתם של היהודים, אך הארצות הדמוקרטיות אינן רוצות בהן. סוכנים שנשלחו ע"י הגסטאפו לקובה דאגו ללבות את האנטישמיות לקראת בואה של האונייה. רוב הפליטים החזיקו בידם רשימות כניסה לקובה במעמד של תיירים או נוסעים במעבר שסופקו ע"י מנהל מחלקת ההגירה הקובנית תמורת 150 דולר. רשימות אלה איפשרו לפליטים לעזוב את גרמניה ולהכנס לקובה למשך זמן מוגבל, וחוקיותם היתה מפוקפקת, אולם היא איפשרה לאלפי יהודים למצוא מקלט זמני בקובה.

מכירת רשימות ההגירה עוררה ביקורת חריפה בחוגי השלטון, בעיקר על רקע יריבות אישית בין הרמטכ"ל פולחנסיו באטיסטה (Fulgencio Batista) – פטרונם של מנהל מחלקת ההגירה – לבין הנשיא פדריקו לרדו

ד"ר מרגלית בז'רנו, האוניברסיטה העברית, ירושלים. יו"ר האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה.

¹ מקלט שנשלל: נוסעי האונייה סנט לואיס והשואה, מאת שרה אוג'ילבי וסקוט מילר, הוצאת אוניברסיטת ויסקונסין: מדיסון ולונדון 2006.

ברו (Federico Laredo Bru). ב-5 במאי 1939 חתם הנשיא על חוק הגירה חדש שביטל את תקפותם של רשיונות הכניסה לקובה ותבע מן הנוסעים שהגיעו אליה להצטייד באשרות הגירה – מסמכים שהיו קשים מאד להשגה. ממשלת גרמניה בחרה להתעלם מחוק ההגירה החדש ואיפשרה לאונייה לצאת לדרכה למרות שרק בידי 22 נוסעים היו אשרות הגירה חוקיות. הגרמנים היו מעוניינים ששלטונות קובה יכינו לפליטים קבלת פנים עויינת לנוכח כל אמצעי התקשורת העולמית, אולם הם הניחו שבסופו של דבר ניתן יהיה לקנות את הממשלה הקובנית בכסף, והפליטים לא יצטרכו לשוב לגרמניה.

האונייה סנט לואיס הגיעה לנמל האואנה ב-27 במאי, ושר החוץ הקובני הורה לה לעגון מחוץ לנמל. עד ה-2 ביוני התנהלו מגעים קדחתניים בין הג'וינט לבין ממשלת קובה שהסתיימו בסרובה של הממשלה לקבל את הפליטים. רב החובל הגרמני, גוסטב שרדר (Gustav Schroeder), עשה ככל יכולתו על מנת למצוא פתרון שימנע את חזרתם של הפליטים לגרמניה, והפליג סביב חופי פלורידה, בתקווה שממשלת ארה"ב תסכים לקבל את הפליטים. למרות הפניות הנרגשות סרב הנשיא רוזבלט לאפשר לנוסעי הסנט לואיס לרדת לחופי ארה"ב. היתה זו דרמה קורעת לב שהפכה סמל לאטימות העולם החופשי כלפי מצוקתם של הפליטים היהודיים.

בשעה שהאונייה עשתה את דרכה לאיטה בחזרה לאירופה הצליח הג'וינט להשיג את הסכמתן של ארבע מדינות – אנגליה, צרפת, הולנד ובלגיה – לחלק ביניהן את הפליטים. באותה שעה נראה היה שבעייתם של נוסעי הסנט לואיס נפתרה, אולם לפי המחקרים שנכתבו על הנושא, רק הנוסעים שמצאו מקלט באנגליה ניצלו. אלו שנשארו בצרפת, הולנד ובלגיה נפלו בידי הנאצים וגורלם נחרץ.

כחמישים שנה מאוחר יותר ביקר במוזיאון השואה בושינגטון ד"ר קלרק בלטייס (Clark Blatteis), שהציג את עצמו כילד שהפליג באונייה סנט לואיס ונשלח לבלגיה. לאחר הכיבוש הנאצי הוריו נמלטו לצרפת ומשם למרוקו, שם נשארו עד להגירתם לארה"ב ב-1948. בלטייס ביקש לדעת האם למוזיאון השואה בושינגטון היה מידע על ילדים אחרים שנסעו ביחד אתו במסע הטרגי לקובה. בקשתו עוררה את סקרנותה של עובדת המוזיאון שרה אוג'ילבי (Sarah Ogilvie), שיחד עם עמיתה ההיסטוריון סקוט מילר (Scott Miller) החליטה לברר אם היו עוד מנוסעי הסנט לואיס (פרט לאלה

שנשלחו לאנגליה) שנותרו בחיים אחרי השואה. מבין 937 הנוסעים, אחד מת בדרך, 28 הורשו לרדת בקובה ו-288 מצאו מקלט בבריטניה. 620 הנותרים נשלחו לצרפת, בלגיה והולנד שנפלו בידי הנאצים באביב 1940 וההנחה היתה שכמעט כולם ניספו.

שרה אוג'יליב וסקוט מילר חיפשו בכל רשימות הנספים שהוכנו ע"י הנאצים ומצאו הוכחות למותם של רבים מנוסעי הסנט לואיס, ביניהם משפחות שלמות שלא נותר מהן שריד. אולם להפתעתם, כמחצית משמות הנוסעים לא הופיעו באותן רשימות וגורלם נותר עלום. הספר מתאר את מסע החיפושים של שני המחברים בניסיון לאתר את עקבותיהם של נוסעי הסנט לואיס שנשארו בחיים לאחר המלחמה והוא כתוב כסיפור בלשי מרתק. שני המחברים בדקו חומר ארכיוני רב, כולל רשימות של מהגרים לארה"ב, אך במקביל הם נעזרו בתיעוד בעל פה. הם פרסמו בבמות שונות את הפרוייקט שלהם, וביקשו מכל מי שיכול לספק להם מידע להתקשר אליהם. כך הם הצליחו לגלות כמה מן הנוסעים שהפליגו על סיפון הסנט לואיס או קרובי משפחה של נוסעים שכבר לא היו בחיים. באמצעות התיעוד בעל פה הם יכלו להשלים את סיפור חייהם של אותם ניצולים.

אחת הניצולות ששרה וסקוט הצליחו לראיין היתה אילזה מרקוס (Ilse Marcus), שחיה לבדה בניו יורק כשהיא מוקפת בתמונות של בני משפחתה המתים. היא סיפרה להם על חייה בגרמניה, על ההחלטה להגר, לאחר שאביה, בעלה ואחיה נשלחו לבוכנוואלד ושחררו רק בתנאי שיהגרו, ועל מסעם באונייה סנט לואיס שהסתיים בבלגיה. לאחר הכיבוש הגרמני הגברים במשפחה נתפסו בעוד שהיא ואמה הצליחו להסתתר עד שהלשינו עליהן והן נשלחו לאושוויץ. אמה נשלחה לתאי הגזים בעוד שהיא נשלחה לעבודות כפייה בבית חרושת לנשק, שם היא וחברותיה חיבלו בכלי הנשק, וכמה מהן הוצאו להורג. אילזה שוחררה מאושוויץ ב-1945, והיגרה לארה"ב מכיון ששם חי קרוב המשפחה היחיד שלה. הראיין עם אילזה מרקוס – שלא נישאה בשנית - משקף לא רק את מה שעבר עליה, אלא גם את הראייה הרטרופקטיבית שלה. היא מתארת את עצמה כמוקפת בתמונות בני משפחתה המתים: *הסיפור שלהם הוא הסיפור שלי*. הנסיון שלה באושוויץ ליווה אותה כל חייה והיא איבדה את האמון בבני האדם. ארה"ב בעיניה היא: *אולי בית במובן הפיזי, אך לא מולדת...בחרתי את הגלות שלי, בחרתי להגר לאמריקה* (עמ' 110-120).

בשונה מאילזה, בוב פלדר (Bob Felder) הפך לאמריקני גאה. הוא נולד כרודי דינגפלדר (Rudy Dingfelder) והיה בן 15 כשנסע עם הוריו על הסנט לואיס. כשהוריו נשלחו לאושוויץ הוא נבחר לעבודות כפייה, ובזכות כישוריו הטכניים הבלתי רגילים הוא נשאר בחיים. הוא שרד את צעדת המוות וניצל בנס וב-1947 היגר לארה"ב. אלמנתו, שרואינה ב-2001 ע"י מוזיאון השואה בווישינגטון, אמרה עליו: הוא אף פעם לא "עשה עסק", מן העבר. הוא לא אהב לדבר עליו, והוא לא חשב שחוויותיו הופכות אותו למיוחד. הוא אמר שהמון אנשים עברו את מה שהוא עבר. הפעם היחידה בשנה שבה הוא היה נשבר היתה ביום כיפור כשאמר קדיש על הוריו, אך מלבד זאת הוא היה אדם חזק שאהב להסתכל קדימה ולא אחורה, והיה מסור לחייו החדשים בעולם החדש (עמ' 54-61).

חשיבותו של התיעוד בעל פה מתגלה בסיפורה הטרגי של רחה ויילר (Recha Weiler), שבעלה נפטר בדרך לקובה ונקבר בים. שרה וסקוט מצאו את שמה ברשימות המהגרים לארה"ב בשנת 1946, ופנו לנכדתה במילים: אנחנו יודעים שסבתך ניצלה מהמלחמה, אך היינו רוצים לדעת יותר על הסיפור שלה. תגובתה של הנכדה היתה: ניצלה? זה תלוי למה אתם מתכוונים במילה "ניצלה"? (62-64). הנכדה סיפרה שסבתה נשלחה לבלגיה ולאחר הכיבוש התחבאה בבית של בני זוג שהסתירו את יהדותם. הם כל הזמן דרשו כסף מבנה של רחה ויילר שחי בארה"ב, בין השאר לתרופות נגד גלאוקומה שלא מנעו את התעוורתה של הסבתא, רחה ויילר. לאחר המלחמה הם דרשו שהבן יממן את נסיעתם לארה"ב כדי ללוות את אמו בטיסה. כשרחה ירדה מן המטוס היא היתה חסרת הכרה ומתה זמן קצר אחר כך מבלי להתעורר.

אחדים מנוסעי הסנט לואיס או בני משפחותיהם הגיעו לישראל. לריכרד ובטי בלום (Richard & Betty Blum) היו שני בנים שעלו לארץ והתיישבו בקיבוצים – האחד ב-1934 והשני ב-1936. כל הקשר שלהם עם ההורים ערב המלחמה ובתקופה הראשונה לאחר פרוץ המלחמה נעשה באמצעות מכתבים – עד שהקשר ניתק. לאחר המלחמה ריכרד ובטי בלום - בני הזוג - היגרו לארה"ב וב-1947 עלו לארץ. במפגש עם סקוט מילר, הסתבר ששני הבנים ידעו מעט מאד על מה שעבר על הוריהם בזמן המלחמה, ולכל אחד היתה גרסה שונה. האחד סיפר שהוריו נמלטו לניס וניצלו ע"י משפחה שהחביאה אותם. לדבריו: הורי לא רצו לדבר על חוויותיהם. ניצולים בישראל לא דיברו באותן שנים והילדים שלהם לא שאלו

שאלות. הבן השני סיפר שהוריו נשלחו למחנה גירס (Gurs) ושאביו היה חבר ברזיסטנס. הוא שאב את הידע שלו ממכתבים שהוריו השאירו. המסקנה של שרה וסקוט היתה: לכל נוסע [בסנט לואיס] יש אולי אדם בלתי ידוע המצפה לגלות את החלק החסר של הסיפור שיכול להביא לפתרון המסתורין או להוסיף עליו (עמ' 129-143).

המחקר של שרה אוג'ילבי וסקוט מילר מתעד את סיפורם של חלק מ-365 נוסעי הסנט לואיס שנשלחו לבלגיה, הולנד וצרפת ונותרו בחיים בתום המלחמה. הספר מתאר בצורה מרתקת את מלאכת גילוי העקבות ושחזור סיפורי החיים של הניצולים באמצעות תעודות ארכיוניות, מכתבים פרטיים וראיונות. ניתן לראות בספר הוכחה לחשיבותו של התיעוד בעל פה, בתהליך גילוי עקבותיהם של נוסעים ששינו את שמותיהם ובשיחזור סיפוריהם האישיים. הספר מציג את יחסי הגומלין שבין התעודה הכתובה והעדויות בעל פה כחלקים הכרחיים להשלמתו של הפאזל.